

Загублений між війнами
Наталка Доляк

Існують такі особистості, яким життєвої сили Бог відміряв ніби на двох (якщо не чотирьох). Саме таким був український письменник і поет Юрій Будяк (Покос). Його дивна доля вражає. Цій непересічній людині довелося жити, мабуть, в один з найскладніших історичних періодів – у першій половині XX століття. Юрій Покос пройшов крізь розрив революції, темряву трьох війн і морок табору, не втративши людської гідності. Мужній воїн, мандрівник, революціонер, сільський вчитель, журналіст, громадський діяч, політичний в'язень, до того ж талановитий літератор – це все про нього! У звичайний людський вік вмістилася надзвичайна доля, і життя дивовижної людини стало ніби дзеркалом несамотитого часу...

Наталка Доляк

Загублений між війнами

Батькові присвячується

© Доляк Н. Ю., 2015

© DepositPhotos.com / pwollinga, обкладинка

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2015

* * *

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури – яскраву, різножанрову, захопливу, – яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

Тетяна та Юрій Логусі, засновники проекту

Міжнародний літературний конкурс романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «Коронація слова» був заснований за підтримки бренда найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу – сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно, театр і пісня обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру і як наслідок – наповнення українського ринку повнокровною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру – якісними українськими фільмами й п'єсами.

koronatsiya.com

* * *

У примхливих азійських степах вже й не знати коли народилась, окрім безлічі інших промовистих історій, прадавня легенда про буревій, що отримав романтичну назву бішкунак. Старші, для науки, переповідали молодшим оповідку, передавали із уст в уста, аби застерегти, а може, й уберегти рідних від біди. «Не вір очам своїм, сину, – казали мудреці. – Будь пильним, будь насторожі».

Отож, легенда!

Кілька вірних товаришів-кочівників поверталися із тривалої подорожі далекими краями. Їхали верхи на гарячих та витривалих скакунах. Коні сухі, кожен м'яз видний, з маленькими головами, що профілем нагадують щучий, норовисті, нещодавно приручені. Б'ють копитами, хочуть скинути вершників. А ті тримаються, відчуваючи свою перевагу, плескають коней по шиї, стишують їхній дикий норов, впинаючи в боки рисакам ічиги – чоботи з м'яким носком та жорстким внутрішнім задником. Неслись друзі степом задоволені собою, усміхнені й щасливі. Їхні тіретуни (кожуки) скручені й прив'язані до сідел. Кочівники вбрались у святкові одєжини. Вишиті візерунками сорочки підперезані широкими ремнями кемерами, металічні бляхи яких повертають сонячні відблиски у небо. На головах у кого шапка з лисиці, у кого малахай, у кого взагалі легенька кольорова шапочка тибетей. П'ятеро молодих чоловіків – дітей широкого, безмежного й дикого степу, дітей волі й свободи – подолали сотні, а може, й тисячі верст. Відміряли цю відстань пішими й кінними переходами, короткими нічними відпочинками біля тріскучого вогнища, постійними загрозами від хижих степових звірів. Сміливі кочівники пустились берега у доволі легкому вбранні, бо ж весна вже підморгнула кунакам, погладила лагідним промінням ще байдужого до усього, що робиться на землі, сонця. Розманіжена природа оманливо шепотіла дужим чоловікам колючим, перемішаним із піском вітерцем, вдмухувала у ніздрі трав'яними запахами. «Ви сильні, ви герої, – приборкувала пильність і навіювала безпечність. – Йдіть уперед, дивіться на сонце. Бачте, весна відігнала зиму. Вам ніщо не загрожує. Для вас відкриті усі шляхи. Ви – володарі степу». І люди поклались на природу, повірили їй, люди переклали свою відповідальність на мінливу стихію, люди втратили здатність контролювати ситуацію.

Просувались вглиб степу безтурботно, гомоніли про своє, про те, як житимуть в достатку, бо ж вели за собою отари худоби, яка мала б напасти, наростити жирку і яка потім, наступної зими годувала б їхні

родини. Говорили, мабуть, і про дітей, яких народять безліч чи й вже народили і тепер виростять помічників і спадкоємців. Говорили і про своїх жінок, які роблять життя кочівника прекрасним і наповненим змістом лиш завдяки своєму існуванню десь там, вдома, біля родинного вогнища. Ділились, може, й планами на майбутнє, на якесь далеке казково прекрасне і на близьке – побутово-прозаїчне. От, приміром, обговорювали, що робитимуть завтра або ще й сьогодні ввечері. Мріяли й мружились на ясне квітневе сонце, милувались прозоро-блакитним неосяжним небом, на якому не було видно жодної хмарки. Не встигли й оком повести, як звідки не візьмись – закрутило, загуло й зажбурляло в обличчя пилюкою і дрібним піском. А тоді гайда виривати з корінням де-не-де припасовані низькі кущі, підкидати з диявольською силою в самісіньке небо молодняк з отари. Що довше буянило, то сильнішим ставало, і вже не могла противитись силі вітру худоба, ревла несамовито, підносячись на кілька метрів угору й падаючи, стогнала від болю.

І немає куди кунакам від біди тікати – всюди, куди не глянь, темна завіса, від землі до небес виріс нерукотворний паркан. А у тій чортовій загорожі крутить і завиває, б'є наче стожильним батоном, розсікає повітря льодяним дощем, хльоскає поривчастим вітром. Отак неочікувано посеред степу застав кунаків підступний весняний буран. Розігрався блискавично, підкрався, наче найхитріший ворог, непомітно, з-за спини. Буран-велет не збирався коритись дрібній істоті – людині, – буран відчував свою силу й гиготів у страшній агонії. Ця агонія була передсмертною, адже це його остання вилазка. Бо ж весна, набравшись сонячної сили, невдовзі зможе його побороти. Але не зараз, не тепер, коли сонце ще не жовтогаряче з чіткими ба навіть гострими контурами, а бліде й розмите, слабке й безвольне.

Жаский вітруганище цідив по обличчях, розпелехував волосся, зривав шапки та носив їх по степу, як перекотиполо, рвав на грудях вишиті сорочки й перетворював ті кольорові вбрання на шмаття, на ганчір'я, котрого й жебрак відцурався б. Молотив що є сили в міцні груди, упинався колючками в жилаві руки та напружені шиї, закидав очі жменями піску, перешкоджав коням рухатись в обраному напрямку. Ставив дибки конячі гриви, стіною виростав на шляху кунаків. Буран завивав щораз дужче, скаженів, кидався замороженими краплями дощу, ніби й прийшов сюди, аби стерти з обличчя землі п'ятьох найкращих друзів, п'ятьох чоловіків, які у важкі хвилини свого життя завжди ставали на захист одне одного. І не було ім рівних у бою, і не було ім рівних у роботі. Але тепер стихія перемогла. Природні сили, що накопичувались у цьому степу, вирвались назовні. Вивільнились, бо ж понад усе бажали помститись – розкидати гурт по степу, одірвати одне від одного, показати, де чие місце. І домігся свого той буран – поставив навколішки сильних та вільних людей, і припнув до землі тих, кого марно було вибити із сідла, хто до того сідла ніби приріс. Але й цього виявилось недостатньо. Буран, осатанівши, не міг просто так стихитись, не в змозі був одійти. Потрібно було йому напитися крові аж по вінця, втамувати вікову спрагу. Казився, допоки не розтрошив на друзки життя оцих згуртованих, допоки не впевнився – нікого сильнішого, ніж він, бішкунак, на цій землі не існує.

Сказ почав стихати за добу. Бішкунак спочатку важко дихав, свистів та бубонів, наче молився. А тоді, очистившись, пішов, знесилений і незадоволений, час від часу озираючись або й повертаючись, аби перевірити, чи зроблено до ладу чорну справу. Зроблено! Люди й тварини лежать

бездиханні, прикриті степовою тонкою ковдрою – саваном із піску та криги. Буран в'юном здійнявся в небо, мало не дістав сонця, подивився на зроблене звисока, пірнув униз, аби наостанок пройтись по буйних головах та прошепотіти кожному на вухо: «Ач-ч-ч-ч, ач-ч-ч-ч-ч, хто с-с-с-сильніший», – і лише по тому, голосно засміявшись, повіявся далі на схід, шукати собі нових пригод, нових перемог і нових жертв.

Така легенда, можна в неї вірити, а можна й відмахнутись, почувши подібні казочки. Та хоч би як там було, мешканці казахських степів воліють виїздити на кочівлю лиш у травні, коли весна вже остаточно вступає у свої права, а не просто дражниться, заманюючи наївних вершників у тенета свого коханого бурану. Так-так, дехто стверджує, що весна і буран у змові, у таємній домовленості. Бо ж без весняних зазивань та заманювань бурану довелося б показувати свою силу недолугим кущикам, присадкуватим деревам і степовим тваринам. А це ж не так цікаво, як споглядати боротьбу людини зі стихією. Лише в людини пробігає обличчям отой страх, перемішаний з вірою у краще. Лиш у людині можна уздріти звитягу, яка дивним чином прокидається на порозі смерті, чи зневіру на тому самому порозі. Який неповторний букет емоцій, яка палітра непроголошених думок... Пісня для маніяка. Той весняний буран і є ніщо інше, як ненаситний природний маніяк. Єдине, що викликає питання: чому той весняний буран називають бішкунак? Адже не п'ятеро друзів перемогли буревія, не вони приборкали здичавілий бішкунак, а навпаки. Бішкунак, при всій своїй підступності та злобі, насправді попереджає занадто самовпевнену людину: «Не втрачай пильності, навіть коли тобі здається, що звідусіль тебе огортає весняне тепло. Будь наготові! Приготуйся вистояти в буревії!»

Бішкунаків, як і буранів загалом, не буває в Україні, хоча Україна багата на степи. Та ж степи українські все більш лояльні до людини, тихі, якщо порівнювати їх із тими, народженими в Південному Казахстані. А там «бесконак» (як вимовляють мешканці тих країв) – це кількаденний період сильного північно-східного вітру з пилюжною бурею. І усе це при безхмарному небі. Зазвичай такі катаклізми відбуваються наприкінці березня – на початку квітня. Місцеві готові до бішкунаку, а прибульців він лякає й дивує одночасно. Щоб не дивуватись, потрібно прибульцям стати місцевими. Потрібно довго прожити в цих краях, щоб зрозуміти, чим ці краї дихають.

Починаючи з тридцятого року двадцятого століття радянська державницька машина посилено й безпробудно працювала над тим, аби перекувати щонайбільшу кількість люду на безмовних рабів, безправних та жалюгідних, позбавлених всіх прав і свобод, власності, гідності, честі: знищених духовно й морально, викиднів, злиднів, бандитів, ворогів.

Карлаг

У повному обсязі відчували на собі силу бішкунаку ті, хто оце на початку квітня прибув до селища Долинка, що загубилось посеред далеких казахстанських степів. Прибув їх, українців, вірмен, білорусів, росіян, грузинів, чеченців та інших націй цілий ешелон. Потяги, у яких колись перевозили хіба худобу, тепер залюбки транспортували розгалуженими залізничними шляхами так званих політичних в'язнів. Скільки ж їх, тих політкаторжан, наплодилось! І не перерахувати. Чи не більше, ніж чесних та добропорядних людей. І де лиш вони могли узятись у такій прекрасній країні, як Радянський Союз? Вихрести, спльовки, відрижки та твань – так їх величали там, звідкіля приїхали. Тут, у азійських степах, викинуті на задвірки, вихлупнуті, як помиї, за паркан так званого нормального життя, мали б працювати на благо держави, зрікатись своїх слів, своєї правди, своїх вподобань і переконань. Мали б перековуватись, спокутувати вину.

КАРЛАГ – виправна установа, як і сотні інших ЛАГів, що повиростали, як фурункули на тілі есересера, із неабияким задоволенням, гідним радості маніяка від нової жертви, що відкрив свої криваві обійми новим дармовим робітникам, щойно спеченим рабам, уже стриженим, але ще не зломленим остаточно. Не всі в'язні перетворювались на рабів, як цього бажалось тим, хто придумав та втілює у життя таку дієву систему. Не всі мирились із обставинами, які, мов у залізних тисках, знерухомили їхню активність, але не могли дістатись душі. Були, звичайно, такі, що вважали: головне, аби давали попоїсти, а все інше не має вже значення. Та й ті, що так думали, не ставили на собі хрест, плекали надію на звільнення, на відновлення славного імені. Щоб не втратити остаточно людської подобу, боролись у першу чергу із собою, із власними внутрішніми сумнівами та пересторогами. Молили Бога послати сил, аби не зламатись, не схилити безвольно коліно перед абсолютним злом, не лягти під нього, як дешева шльондра під вбивцю своїх дітей. Бо ж чи не кожен арештант, принаймні глибоко в душі, не відмовився від своїх вчинків та слів, які й привели його у виправний табір. Чи не кожен із цих знедолених чекав над усе тієї щасливої миті, коли там, нагорі, на самому вершечку совітької піраміди, побудованої з мільйонів задубілих трупів, розберуться з усім цим неподобством, з помилками судових трійок, з анонімами, з упередженим ставленням до підозрюваних. Мріяли, романтики, що ось-ось, лиш трошки почекати, вождь – справедливий, хоч і суворий, – дасть більш-менш об'єктивну оцінку діям своїх підлеглих, накаже переглянути сфабриковані справи, підпише великодушно, батьківською турботливою рукою наказ про реабілітацію чи про амністію й поверне у святковій обстановці усі заборані звання, нагороди, помешкання, майно та повагу друзів, знайомих та сусідів.

– Не може бути, – рвали на собі волосся, вибілюючи вусатого керманича. – Не вірю. Він нічого не знає, його вводять в оману!

Так, вряди-годи його вводили в оману, приписуючи зайвий нуль до відомостей про розстріляних. Дуже вже ці великі цифри тішили того, на чиєму обличчі чорти горох молотили.

Викреслені зі списків совіцької цивілізації, яку, ту цивілізацію, всі вони дружно й будували, аж пупи їм розв'язувались, опинились за тисячі кілометрів від музеїв, театрів, магазинів. Вивантажились однорідною отарою на незнайомій території, яка була підписана чіткими чорними літерами, припасованими до невеличкого сараю. Селище Долинка. Така ніжна й пестлива назва... Мовчки, понуро роздивлялись навкруги, намагались відгадати, куди їх поведуть. Закривались руками й піднімали коміри, відгороджуючись від скаженого вітру. А той штовхав новоприбулих в'язнів, противився, аби ці зайти щось та побачили на підпорядкованій йому землі. Із величезного товпища ворогів народу, які, ніби річковий потік, винесли на перон із низки рудих вагонів, викликали за списком зо два десятки засуджених та повели їх за периметр залізничної станції прочищеною від снігу дорогою, котра сполучала вокзал з адміністративною будівлею. Решті караульні гукнули: «Руш!», передаючи той вигук один одному, як це роблять спортсмени з естафетною паличкою. Колона, дрібно перебираючи безліччю ніг, як величезна комаха багатоніжка, посунула по перону, і згодом її хвіст було видно аж на полі, а голова вже встигла упірнути за горизонт.

– Куди нас? – наважився запитати в енкаведистів один із тих двох десятків обраних – високий статечний чоловік. Його голос звучав, як із радіо, – об'ємно та гучно.

– А тобі не все одно, – відповів охоронець, який ішов поруч.

Охоронець перевірив, чи не бачить начальство, яке очолювало почт, і швидко тицьнув тому, хто питав, недопалок цигарки.

– Та я ж не... – чоловік передав куриво сусіду по колоні – чорноокому сугулому дядькові.

– Дякую, – сусід затягнувся глибоко, зі знанням справи й передав недопалок іншому в'язню, по праву руку від себе.

– Юрій Яковичу... – почав був говорити той, але не завершив, бо його перебили:

– Номер тридцять чотири двадцять два, стулити пельку!

Номер тридцять чотири двадцять два замовк, іще більше зсугулившись, мало не перегнувшись удвоє, а його супутник, той, що не палив, подивився на свою нашивку, чи, бува, не до нього адресоване звернення. Ні, в нього інші цифри, але говорити вже не хотілось, бо арештанти дійшли до сходинок, що вели у будівлю, оздоблену чотирма колонами.

– Прямо тобі стиль неогрек, – посміхнувся Юрій Якович. – Не згірш, як Оксфорд, друже Гнате!

– А ви були? – поцікавився Гнат.

– Та проходив деякими коридорами, – відповів немолодий вже чоловік, який тримався за живіт і по обличчю якого пробігали судоми болю.

Численна та ієрархічно вибудована адміністрація карагандинського виправно-трудового табору – держави в державі – підпорядковувалась виключно центру,

тобто Москві. Отримали телеграмою наказ – виконують. Оце попереду ешелону прийшло розпорядження: прискіпливо придивитись до групи так званих інтелігентів, провести додаткові допити на місці, виявити й запобігти можливим провокаціям, агітаціям та іншим видам протиправної діяльності, яку зазначені особи можуть вести у таборі. «При нагоді завербувати», – додавав уже від себе начальник табору й призначав відповідальних за інтелігентів.

Ворогів, після того як завели у приміщення, розділили й кожного доправили до окремої камери з окремим прискіпливим та принциповим слідчим. Покос увійшов до охайної кімнатки на другому поверсі. Ніщо не нагадувало в цій кімнаті про в'язницю; чай у склянці з металевим підстаканником на столі, тарілочка з двома бутербродами – білий хліб, дірчастий сир, а з-під сиру виблискує масло. Юрій Якович ніби приріс поглядом до тієї тарілочки – авжеж, встиг забути, як виглядає нормальне людське ідло. Тоді погляд сковзнув праворуч. А там тека. Розкрита. У теці окрім протоколів – його листи, фотографії друзів, листівки з різних куточків Європи. А ще стирчить із-під них краєчок старої газети з латинськими літерами. Слідчий перехоплює погляд в'язня, нашвидкуруч закриває теку. На ній у нижньому кутку червоним написано – агент Серп. Слідчий перевертає теку іншим боком і посміхається дружньо...

– Сідайте, сідайте, – яюсь аж надто запопадливо запросив слідчий. – Ви ж Юрій Будяк? Письменник? А я ваші вірші любив і дітям читаю. У мене хлопчик і дівчинка.

Юрій не наважувався сідати, аж доки чекіст не відпустив охорону.

– Як там у вас? – Слідчий розтягнув лице у посмішці й почав декламувати, ніби перед ним був не ворог, а його хлопчик та дівчинка. – На городі цап, цап, капусточку хап, хап, борідкою трусь, трусь, капусточку хрусь, хрусь. А далі вже й не пам'ятаю.

– Ратичками туп, туп, капусточка хруп, хруп.

– Згадав, згадав. А за цапом дід, дід. З батурою хвось, хвось. Цап як скоче брик, брик. На все село крик, крик. На синяки дме, дме. Вигукує: «Ме, ме...» За ним Рябко: «Гав, гав. Оце тобі, щоб не крав...» Прекрасно, прекрасно! Та ви іжте, я накажу ще принести. Правда, чай я вже пив, але якщо ваша ласка й не гидуєте... – Слідчий яюсь театральню схилився над Юрієм Яковичем та підсунув до нього тарілочку.

– Дякую, вибачте, не знаю, як вас звати.

– Кашкезін, – приклав до козирка долоню молодший лейтенант держбезпеки. – От я й познайомився з такою видатною людиною. А тепер час поговорити не як діти, а як дорослі. Давайте так: щоб заощадити мій час і свій також, напишете зараз, як ви готувались по приїзді у табір вчиняти різні страйки, неподобства одним словом, і я вам обіцяю, що вас тут ніхто не чіпатиме. Але ж і ви за це будете просто мені розповідати, хто та про що у вашому бараку гомонить. – Кашкезін, поранившись об погляд арештованого, змінився на обличчі. Його юнацький запал поступився місцем невинуватому гніву, і

він, після того як Юрій відклав надкушений бутерброд та кинув коротке «ні», з розмаху вперішив удвічі старшому за себе чоловікові.

Втираючи закривавлену губу, Покос пробурмотів:

– Ратичками туп-туп, капусточка хруп-хруп.

Куди й подівся Кашкезін – пошановувач дитячих віршиків. Із його пащеки полились лайливі слова, ніби лавино прорвало.

Але Юрій Будяк думав лише про цього загадкового агента Серпа, який, скоріш за все, і був найголовнішим свідком у його справі і завдяки котрому була сфабрикована та справа. «Невже Катерина?» – кидав тінь підозри на колишню коханку і тут-таки махав головою – не підходить вона під це прізвисько, Серп. Та й надто все прямолінійно. Лиш вона мала доступ до його документів. Може, для цього й дозволив слідчий оце побачити йому, щоб не на того подумати. Хто ж тоді цей Серп? Хтось знайомий чи й не варто довідуватись, бо це якась невідома наволоч, яка й принесла слідству усі так звані докази його, Будякового шпигунства? Десь знайшли, коли Катя викинула ту кляту коробку з документами. Напевно, стежили ще з тих далеких часів.

Покос припинив розмисли, коли знову отримав сильний удар по голові. Кашкезін бив уже не рукою, а попільницею.

Кашкезін Єгор Іванович, тридцяти двох років, одружений, батько двох дітей, за неповних п'ять років дослужився до молодшого лейтенанта держбезпеки. Колись він, корінний москвич, собі й уявити не міг, що мешкатиме у забутому Богом селищі під Карагандою. Але партія сказала – треба, і він виконав наказ. Довелося приїхати в цей чортотрий з дружиною-вчителькою. Тут народились діти, і вже не здавалась ця місцина чимсь нестерпним. І дружина перестала нарікати, що вони самі ніби ув'язнені, – звиклись. Та молодший лейтенант не покидав надії, що його таки помітять і переведуть поближче до тих залишених знезацька і таких манливих кінотеатрів, ресторанів та фешенебельних квартир.

– Треба працювати на межі можливостей, – казав дружині і саме так працював.

У селищі Долинка у звичайних дерев'яних будинках на три-чотири поверхи мешкали працівники табору та їхні родини. Жили таким собі звичайним життям, ті, хто день у день стояв на варті закону, хто трудився не покладаючи рук у різних відділах цієї розгалуженої структури. У КАРЛАЗІ існувало декілька відділів. Серед них культурно-виховний, котрим завідувала дружина Кашкезіна, Любов Григорівна.

Державою в державі КАРЛАГ прозвали не просто так. Тут функціонували своя пошта, свій телеграф, працівники відділу торгівлі узгоджували торгові поставки як до табору, так і з нього. Торгували усім, що виробляв чималий табірний комплекс. Вирувала робота й у відділах постачання, фінансовому та транспортному. Окрім вільнонайманих працівників та чекістів у тих відділах плідно трудилися ув'язнені – кваліфіковані економісти, фінансисти і

транспортники, без котрих цей складний механізм дав би збій. В'язні працювали з таким завзяттям, що Єгору Кашкезіну прийшла майже геніальна думка. «Аби рухати цивілізацію, конче потрібні монахи, які не відволікалися б від суспільної роботи, а всю енергію спрямовували в державницьке русло», – розповідав довгими вечорами дружині, яка з невимовним сумом в очах вислуховувала ці сентенції.

Вільнонаймані працівники тіснились у довгих, як північна зима, дерев'яних бараках. Поверхові, обкладені цеглою та ще й побілені будинки вважалися привілеєм виключно держбезпеківців. Щоб забутись, обдуритись, видати бажане за дійсне, дружини карлагівських військових влаштовували вечори – від літературних до театральних. Проводили вихідні у клубі, який згодом перейменували на будинок офіцерів, щоб туди не сунулись різні нездари на кшталт вохривців із трьома класами школи, а часто-густо і без них. Слухали музику з приймача, танцювали, співали – у хорі й індивідуально. Дружини офіцерів, ті, котрим не хотілось цілісніми днями дурно дивитись у вікно чи прати забризкані кров'ю мундири своїх чоловіків, могли віддаватись роботі в школі, дитячому садочку чи тому ж таки клубі. Чимало гарних, виплечаних великими містами дамочок ставали за прилавок продуктового магазину, хоча мріяли про кар'єру балерини, або йшли вистукувати на друкарській машинці в управління, хоча й досі не відкидали ідею вивчитись колись-то на архітектора і присвятити цій мирній справі усе життя. Звичайно тендітні товаришки не виконували оперативних чи каральних задач, хоча серед слідчих були дві жінки, які вирізнялись такою суворістю, котрій іще чоловікам учитись та учитись. Більшість жінок, запечатавши гарне тіло в зеленкувату уніформу, підперезавшись ремнем та нацупивши пілотку набакир, переносили з кабінету в кабінет важливі документи під грифом «Абсолютно секретно». Виконуючи такі відповідальні завдання, кокетували, а тоді заводили довготривалі романи з начальниками своїх чоловіків – для урізноманітнення почуттів, для лоскотання нервів, для того аби чимсь збити штиль приватного життя.

Поза колючим дротом дні минали розмірено й прісно, так ніби ніякого табору, ніяких тисяч ворогів народу – кровожерливих диверсантів, підступних шпигунів, бездушних підричників та іншої наволочі – поряд не існувало. Збираючись щоранку на відповідальну роботу, жінки (не військовозобов'язані) фарбували губки, манірно видимаючи їх трубочкою перед дзеркалом та наносячи пальцем три цятки помади, щоб утворити щось на кшталт бантика. Обдивлялись себе з усіх боків, крутячись, мов дзиги, перед тим люстром, мізкували, що б таке гарненьке ім надягти, аби сподобатись оточуючим. Чоловіки відсторонювали вертлявих кокетух, видивлялись, чи немає ганджів у формі, чи всі гудзики на місці, чи не стирчить, бува, догори чуб – що суперечило уставу. А як десь стирчало неслухняне волосся, мочили долоню, прикладали до голови й довгенько ходили рипучою підлогою – нервово чекали ефекту від вологої процедури. Звичайні життєві будні, як будь-де на просторах неосяжної батьківщини. Так само збирались на роботу і в Києві, і в Кишиневі, і десь у Тбілісі, та й у менш історично значимих містах. Прокидались під бравурні звуки совіцького маршу, який линув з усіх радіоточок, нацуплювали на обличчя разом із помадою посмішку, трусили задоволено завитою чи підстриженою під бобрик головою, щоб зрозуміти, щоб іще раз втямити, у якій чудовій країні живеться ім, і вже по тому вирушали. Селищем Долинка лунали ті самі позивні, що й московськими чи ханти-мансійськими вулицями. Гвинтики зиркали на годинники – наручні чи стінні, поспіхом виходили з будинків, вливались у сіру, безлику масу, яка

в єдиному пориві чимчикувала прямою дорогою до роботи, служби, безхмарного комуністичного майбуття.

Любов Григорівна Кашкезіна тримала під руку чоловіка. Вони щойно відвели малюків до садочку й тепер простували до адміністративної будівлі КАРЛАґу.

Велично, ба навіть непідступно виглядала двоповерхова споруда з колонами на другому поверсі, з арочними віконницями та дверима на першому і з шатровим гостроверхим дашком над входом. Прикрасою будівлі була п'ятикутна зірка – ліпнина, яку в тридцять третьому році тодішній начальник КАРЛАґу наказав розмалювати червоним. Розмальовували, знана справа, ув'язнені. Один із них зірвався з драбини й, упавши з верхотури, переламав у двох місцях руку. Його доправили до шпиталю, у якому він помер за два тижні після травмування. У діагнозі стояло чітко – людини не стало через зараження крові. Історія доволі пересічна, але чомусь кожного разу, коли Любов Григорівна підходила до місця своєї роботи, не могла утриматись, аби не подивитись на ту яскраву зірку. І тоді довго стояв їй перед очима чоловік, який її розмальовував. Вона була знайома з тим чоловіком – художником-футуристом. Знайомство їхнє відбулось неопосередковано, під час виконання дружиною Кашкезіна професійних обов'язків. Треба було розмалювати клуб, і саме той художник був обраний товаришкою Кашкезіною для такої відповідальної справи. Перед тим як взяти під свою відповідальність художника, Люба перечитала його біографію і жажнулась. Картини його висіли в усіх галереях країни, а він перебивався із хліба на воду лиш за те, що нібито обізвав товариша Сталіна паскудою.

– Це не все, – шепотіли колеги по відділу, – він іще й малював різні малюночки, ну ви розумієте, що на тих малюночках зображав, – натякали чи то на еротику, чи то на шаржі.

Художник нагадував жінці, що вона працює не просто в адміністративній будівлі, а в будівлі з подвійним дном – у переносному сенсі. Хоча і в прямому також.

Цокольні поверхи споруди вважалися найнебезпечнішими для тих в'язнів, які вирішували тут, у КАРЛАЗі, не підкорюватись правилам чи йти проти побажань чекістів. За протест, страйк, спробу втечі, за бійку, оголошення вимог саджали до карцеру, кидали до ями, піддавали тортурам. Під знування над арештованими було відведено безліч спеціальних камер по обидва боки довгих коридорів у підвальних поверхах. Часто порушників заводили до розстрільної камери, імітуючи страту. Ставили до стінки, бурі на рівні голови, та так, щоб табірник мав час подумати про швидкоплинність життя, помилуватись тими бурими плямами, встигнути обмочитись від страху, придумати, кого б це обмовити, аби врятуватись. Тоді чули постріл, падали на вологу долівку й дякували Богові, а заодно й начальникові, що цей постріл не був фатальним, що пістолет зарядили холостим. Так ламали людей, перетворювали на плазунів, на ящірок, котрим і хвіст не шкода загубити, аби вижити. Лишень хвостом у цім разі ставала нетлінна душа.

Бувало, людей із розстрільної камери не витягали, як непотріб, а дозволяли вийти на своїх двох. Таких, зі сталевим духом та відчуттям власної правоти, не гнуло ніщо. Як правило, це були колишні військові. Одного разу в розстрільну завели й Покоса. Аби Кашкезін знав, що письменник не надто тримається за життя, то, можливо, не став би витрачати свій гнів. Чомусь

молодшому лейтенантові здавалось, що саме завдяки цьому чоловікові, дитячому письменнику, а відтак людині м'якій та незлобивій, він виб'ється у люди. Думав собі: «Буде мені усе чисто докладати, хто чим живе. Примусити його легко буде». Але, як виявилось згодом, нічого легкого у вербовці Покоса не було. Відмови лиш іще більше запалювали Кашкезіна, і він вважав справою честі переламати упертюха. «А взяти б та бойовим пальнути», – думав у часи найсильнішого гніву. Гатив бойовим, але в кількох сантиметрах від голови. Куля вищерблювала невеличку дірочку на бетонній плиті, і це заспокоювало енкаведівця, але ні на крок не посувало його задумку до втілення. Доводилося шукати інших в'язнів, менш принципових.

– Не таких дурних, – казав, спльовуючи, і мняв відстовбурчене вухо – мав таку звичку.

Ось такі правила існували в неокласичній будівлі з колонами, у споруді, куди щоранку бігли на роботу чоловіки й жінки. У тих чоловіків та жінок підростали діти, про них непокоїлися старі батьки, їм писали далекі й близькі родичі, їх навідували друзі й знайомі. Та ніхто з цих людей не міг гарантувати, що між ними не причаївся страшний ворог усього совіцького. Що цей ворог не сьогодні-завтра буде розсекречений і, вповні вірогідно, потягне у табори чи й до розстрільної стінки і цих чоловіків, жінок, дітей, що встигнуть до того часу підрости, немічних старих, добрих знайомих, колишніх друзів.

– Від цих думок можна збожеволіти, – зверталась, бувало, завідувачка культурно-виховним відділом до темного квадрата вікна. Вона сиділа без сну, на ліжку спав чоловік, у своїх ліжечках діти, і лише їй не спалось, усе крутились у голові дурні думки про ворогів та друзів, про зраду та пильність, про необачність та перестороги, про страх та відвертість. Веремією йшли по колу, і вже не розуміла жінка, про що, власне, вона думає. Здавалося їй, що божеволіє. – Ні, – плескала врешті-решт себе по щоках, – вони заслужили! Ми ніколи не потрапимо у таку ситуацію, бо ми віддані своїй державі.

Це трохи заспокоювало, а ще більше заспокоювали пігулки, які їй приписали у поліклініці. Снодійне. Без нього вже було сутужно.

Яка ж прірва, незбагненна, неосяжна, така, що ніколи за життя, здається, не зникне, розділяє тих, кого держава ще не притисла до нігтя, і тих, котрі не вважаються більше людьми... Одні – хазяї, інші – не люди навіть, предмети. Предмети, які можна совати, ламати, викидати, а чи й милуватись ними, як, припустімо, витворами мистецтва, а милуючись, гвалтувати, та так, аби жертва вдавала, що їй це подобається. До жіночої зони, яка була розташована за п'ятнадцять кілометрів від селища, полюбляли навідуватись браві вояки з Долинки.

– Щось я сьогодні вимучений до нестями, – казав якийсь слідчий іншому, котрому довіряв. Казав це після десятигодинного робочого дня. – Гайда в сьоме! – не так питав, як просив.

Нацуплювали кашкети, заправляли гімнастерки, проводили ганчіркою по чоботах – і вперед на відомчій машині. Секретарка дізнавалася, що товариші поїхали інспектувати жіночу зону, та й по всьому.

У цьому відділенні відбували покарання найзухваліші. Тут до купи зібрали упириць, які, коли вірити протоколам допитів, народились, вивчилися та працювали лише з однією метою – знищити радянську державу як таку і кожного радянського громадянина разом із цією державою. Ворогині були небезпечні тим, що ховалися за дуже престижними й недоступними для простих людей професіями, міфічними професіями. Театр, цирк, кіно, філармонія – ось кубла, де ховались ворожі личини. Та їх розпізнавали доблесні воїни державної законності, а розпізнавши, заарештовували і привозили для відбування покарання сюди, поближче до Караганди. Артистки з виразними очима, балерини з міцними ногами, статечні співачки, невеличкі, але в'юнкі циркові прими – таким був контингент цього відділення. Звичайно, на зоні окрім цих були й інші – менш відомі, менш яскраві, менш знані. До них табірне начальство не їздило. Хоча... якщо проста селянка виглядала, як прима, можна було і з нею погратись у потяг. Гра доволі проста, гра, в якій мають брати участь кілька чоловіків і одна жінка, яка виконує роль локомотива.

Поки чоловік пихтить, зображаючи маневровий вагон, поки він плюється слиною в оргазмічному танку, поки відходить, важко хекаючи й дивлячись, як до локомотива під'їздить інший вагон, його товариш по службі, його дружина, терпляче чекає коханого з відповідальної роботи. А він за п'ятнадцять кілометрів від селища, у спеціально відведеній кімнаті для побачень, знову й знову тягнеться до цієї незворушної, з гарними ногами арештантки. Він не піде до дружини, поки не вихлюпне на прекрасну ворогиню народу всю свою чоловічу енергію, доки не роздере її плоть, доки не насититься її криками. Дружина у Долинці кляне відповідальну чоловікову роботу, після якої він не хоче від неї й дешици ласки і своєї не дає, а вона ж так чекає його кохання. До півночі видивляється у чистенькі шибочки, заповнені гаптованими фіраночками, бідкається: «Ох-ох-ох, як же він, сердешненький, дістанеться додому? Надворі такий буран, будь він неладен». А вже коли чоловік під ранок дістається з відповідальної роботи й бачить в очах дружини тривогу, пояснює: «Нових привезли, треба було їх розподілити згідно з рознарядкою». Він ніби й не збрехав, бо ж дійсно увесь день розподіляв каторжан згідно з рознарядкою. Але малодушно промовчав, що потім, аби зняти психологічне навантаження й відволіктись від важких дум, які навів цей клятий буран, що прийшов мало не посеред весни, їхав з іншими законниками до жіночої зони... аби погратись у потяг. У потяг – чух-чух. Щось вловлює у цьому «чух-чух» заклопотаний енкаведівець, напружує лоба, згадує. «Ага, – каже його внутрішнє Я, – такий віршик тобі розповідала мама, коли ти був малюком. Щось про потяг і про те, що він, той потяг, каже "чух-чух"». Він лягав у білу постіль, заплющував очі, і неслись перед ним цілі товпища в'язнів, худих, виснажених людей, яких він розподіляв, як худобу на фермі, – кого в яку загорожу, а кого на бійню. Сон загірбав працівника важкою лапою, і вже снилась йому мама, яка пестить і весело розповідає казочки.

Нешадно биті на допитах, по-звірячому катовані в тюрмах, повсякчас принижувані під час довгого виснажливого етапу людські створіння, яких, мов отару, приганяли до КАРЛАГу, були не лише робітниками чи селянами або службовцями чи священнослужителями. Серед них були і вершки суспільства, хоча тепер це в минулому.

– Як не вершки, то принаймні сир, а ніяк не сироватка, якщо зрівнювати ступінь людської освіченості з відстояним коров'ячим молоком, – філософствував котрийсь із засланих. – А чому б і не зрівняти? – питав він у товаришів по нещастю.

– Ви згадайте, шановний Ілле Савичу, як ми сюди приїхали, ким ви себе почували, а тоді вже про вершки кажіть, – озвався інший в'язень.

Разом із іншими згадував і Юрій Покос, як три місяці тому прибув до табору. Віяло й мело, збивало з ніг.

2

У першому ряду біля вагону – скуластий велет, обмотаний по самі брови, як старчиха, пуховою хусткою. Це, як потім дізналися інші, відомий інженер, світило радянського промислового будівництва, про нього ще на початку двадцятих рясно писали в газетах. Він з осяйною посмішкою та непідробним завзяттям зводив у індустріальних містах заводи, які потім випускали у боже небо цілі океани сірого ідучого диму й кіптяви та цим неабияк звеселяли нову совіцьку генерацію. Хіба думав він тоді, як відплатить за трудові звитяги держава-монстр, яку сам він і такі, як він, виростили, виплекали, звели на ноги? Ні! Не думав. Працював, та й годі. Йому, романтику-трударю, не потрібні були нагороди. Не задля орденів чи премій він працював. Задля світлої ідеї. Інженер мріяв переселити усіх українців з мазаних хат у бетонні багатоповерхівки. У цьому бачив своє призначення, цим жив. Він щодня сам себе нагороджував тим, що мав можливість займатись улюбленою справою. Йому не потрібні були навіть гроші, і якби не дружина, то інженер і не ходив би до каси за зарплатнею. Але ж дружині потрібно було облаштовувати побут, і вона нагадувала інженеру про таку дрібноту, як гроші. Інколи інженеру навіть здавалося, що подружка, з якою не вінчався, як колись було заведено, а розписався у обласному відділі реєстрації, живе з ним лише заради тих шелепких папірців, за які можна купити якісь побутові блага. Як він помилявся, інженер зрозуміє згодом, коли його заарештують за сміховинними звинуваченнями і дружина кине не його, а всі оті побутові блага та житиме в бідності та хворобах, аби лиш ближче до чоловіка.

А біля того інженера – плече до плеча, як приліплений, – актор одеського театру, відомий на всю республіку й навіть за кордоном тенор. Той, який не палить, береже голос. Співак долонею прикриває очі, бо ж дме несамовито, й облизує шерхлі губи. Ніби це може допомогти, ніби волога, яку тенор на кінчику язика виймає з себе, може втамувати скажену спрагу. Останню добу їм не давали пити. Потяг не спинявся, а відтак доїхали до місця не всі. Дехто лишився лежати мертвим у вагоні. Ось тепер ті, хто робив перекличку, виявляли прізвища загиблих і одночасно наказували іншим каторжанам витягати трупи й відносити їх подалі від залізничного полотна. Відносили під пильною увагою охоронців. Тенор хвилювався, аби йому не наказали хапатися за мертвяків, був бо доволі тонкошкірим, ранимим у душевному плані. А що дивуватись? Творча натура.

Одеський тенор – після досудового слідства, після численних допитів, після визнання ним вини, якої й не було, просто вигідніше визнати й залишитись без голосу, ніж стояти на своєму й залишитись без життя. Тенор ось уже два місяці взагалі не може говорити без того, аби не скривитись. Боляче. Чи то фізично, чи морально боляче слухати, на що зійшов його робочий апарат, те, чим він пишався, чим захоплювались шанувальники опери. Про співакове славетне минуле нагадує хіба гордовита постава, яку не змогли зламати ні оті безбожні допити, ні вибиті на тих допитах зуби, ні холод і голод, ні спрага під час транспортування в далекий Казахстан.

За широкою спиною того артиста зішкулівся немічний дідок у довгому пальті з хутряним коміром, схожим на вологу ганчірку. Довге пальто колись, можливо, й виглядало, як аристократичний атрибут, але зараз воно напрочуд дурнувато дисонувало з обставинами, в яких опинився цей дідок. Але варто зазначити, що він був зовсім і не дідок, а справжній професор, член-кореспондент, почесний працівник освіти і таке інше. Список регалій професора можна було проголошувати кілька годин, якби спеціальною постановою той список не був анульований, як, власне, і сам професор. Його анулювали як одиницю, надіславши у цю далеку далечінь, де навіть навесні скаженіють снігові буревії.

Біля професора уважно слухає, що говорить один з розводящих, герой першої п'ятирічки, щоправда вже розжалуваний. У того звияжця соціалістичної праці відібрали всі нагороди, а разом із ними родинне гніздо. Дружина героя, сільська вчителька, вихована на працях Герцена і Добролюбова, відмовилась від чоловіка, не стала наслідувати оспіваний поетами подвиг подруг декабристів.

Ті відщепенці, яких виявили і знешкодили доблесні робітники державної законності, ті, котрим давали великі строки за статтями кримінального кодексу – згідно з написаними в енкаведівських кабінетах обвинуваченнями, – лише маскувались під личинами всесвітньо відомих професорів, талановитих акторів, принципових партійців, відповідальних директорів заводів, шанованих читачами письменників, мудрих вчених, досвідчених військових, геніїв інженерів, народних вчителів, які навчали мало не всю партверхівку теперішнього кремлівського пантеону. Небайдужі громадяни – ось основа основ правильного соціалістичного стибу життя. Без небайдужих громадян КАРЛАГ перетворився б у пустку. Невідомо, чи дочекався б бодай десятка справжніх ворогів. Небайдужий есересерівець добре зрозумів натяк вождя про ворогів, які зачались десь поруч, він, небайдужий громадянин, змалечку приноровився вгадувати натяки вождів. Нюхав кожного – чи не ворог, бува, дивився в шпарину, чи не з ворогом, бува, хто спить, підслухував у слоїк, підставлений до стіни, – ану як у сварці хтось із подружжя та вверне яке вороже слівце.

Велика країна – мільйони людей. Половина з них – небайдужі, інша половина – вороги. У цій боротьбі найголовніше – вчасно опинитись у таборі небайдужих, аби не стати ворогом. «Пильність іще нікому не заважала», – наказувала мама синові, відправляючи його до школи. Чекала, що син принесе якусь звісточку про свого друга, вірніше про те, що батьки того друга говорять, коли їх ніби ніхто не чує.

- Але ж віє! Подібні буревії на початку весни вельми негативно впливають на ранні сорти буряків. Хоча для картоплі вони не страшні, - стиха бурмоче дідок-професор і намагається нахилити якнайнижче голову, аби той клятий чужий вітер не ліпив морозяні ляпasi по обличчю.

- Буран, Ілля Савич, - коротко констатує герой першої п'ятирічки. - Тут це справа звична. Степ.

- Звідкіля ж вам, Василю, знати, що це буран, а не, скажімо, заметіль чи, припустімо, хурделиця? - вкотре облизнувшись та ледь повернувши голову, сипло питає тенор.

- Разговорчікі, мати вашу! - зовсім не страшно командує охоронець, закутаний поверх шапки якимось башликом, схожим на ті, що були на ворогах Червоної армії під час Громадянської війни.

- Погано їх тут екіпірують, - вставляє свого Юрій Якович Покос, коли охоронець іде вперед вздовж шереди, віддаляючись од тих, кому він оце наказав замовкнути.

Вітер гуде так, що розмову не чують навіть ті, що стоять трохи далі від цих п'ятьох. У п'ятірці - політв'язні, які знайшли спільну систему координат. Їхня спільна система - земля, на якій народились. Вони українці. Хтось відчуває себе більше українцем, хтось менше. Професор Ілля Савич Конюшаєв - етнічний росіянин, який народився в Сумській губернії й величає себе не інакше як потомком великих гетьманів. Бурлить у ньому козацька кров, навіть при тому, що, може, й краплі тієї козацької у цьому хирлявому тілі не знайдеш. Тенор Гнат Петрович Горлиця, якого одеські шанувальники оперного співу знали під псевдонімом, а той псевдонім Гнат допоки нікому не розкрив, кажучи: «Хто не відвідував Одеський оперний, навряд чи втямить, про кого мова». Василь Коліушко - отой герой першої п'ятирічки, родом із села Телепеньки десь на Вінниччині. Василь працював у різних куточках республіки, куди пошлють піднімати народне хазяйство, там він і з'являвся, і піднімав. І в степу піднімав, в українському - на Слобожанщині. Інженера Федора Яковича Прилуку, який зводив заводи, взяли в Києві, як і літератора Покоса. Оці й були ніби ті п'ять кунаків, такий собі гурт, який самі вони могли б образно назвати «бішкунак», якби на цей час знали, що те слово означає. Зліплені докупі спільним випробуванням, такі різні, вони тримались одне одного, тяглись одне до одного. Бо ж у часи відпочинку, у часи, коли не треба було шикуватись, стояти в черзі за пайкою, відбиватись від урок, кричати, намагатись заснути на незручних дощатих нарах у вагоні, вони могли згадувати свою землю - рідну, теплу, пахучу, ніжну, квітучу й незбагненно привабливу.

Ешелон з десяти під зав'язку напакованих ворогами держави вагонів дістався пункту призначення аж через місяць після того, як виїхав із вузлової станції Київ. Теліпався недоукомплектований потяг до Конотопа. Там його тягали взад-вперед, переставляли на допоміжні колії, заганяли в тупики, доточували до того короткого ще вагон, гатили в нього люду змученого й спаскудженого та їхали далі. Далі, то до столиці - Харкова. До самого міста не доїжджали, ешелон запустили по додатковій лінії на невеличкий полустанок, де іздив два рази на день по вузькоколії допотопний паротяг, що волік за собою дві відкриті платформи з робітниками якогось заводу. Ті робітники з цікавістю зазирали здалеку в заграбовані віконця теплушок. А з

тих віконць на них дивились схожі на вовкулак, порослі щетинами, злі й голодні людська.

– О, вража сила! – кричали робітники, і кожен мав за честь потрусити чорним від сажі кулаком у бік облуплених, пофарбованих іще до Першої світової в червоний колір, а тепер якихось іржавих вагонів. – Але ж розвелось тієї пакості на землі робоче-селянській, – додавали й уже брались гомоніти між собою, бо ж їхній потяг ліниво віддалявся від політичних. Обговорювали перевиконаний план, обговорювали і свої проблеми, без яких нікуди навіть у такій щасливій країні, як есересер. Кожен робітник із отих, що трусили кулаками, вимагаючи покарання ворогам, був упевнений, що проблеми ті – од тих упирів, що сидять оце у телячих вагонах. І кожен плекав надію, що ось, може, ще з десятків таких спецешелонів пройде тореним маршрутом і все, спиняться. Вийде весь ліміт ворогів, перевезуть усіх до останнього кудись на схід. Дехто, може, й думав, що їх, оцих ворожих синів, там, на сході відразу скидають до якого яру й забувають, що були такі шкідники. Одиниці розуміли: вороги, коли дістануться до пункту призначення, нічим не відрізнятимуться від них, радянських чесних трударів. Так само працюватимуть за мізерну винагороду у вигляді окрайця хліба і якоїсь мутної баланди, так само житимуть у нашвидкуруч зведених, мало придатних для життя будиночках, будуть так само безправні й залежні від нещадної державної машини.

З Харкова потяг довго торохкотів, не спиняючись, вихляв степом, розганявся і пригальмовував. Вже й помінялись ландшафти, які по черзі споглядали мешканці теплушки. Арештовані мали неписане правило, вірніше це правило до політичних довели кримінальні злочинці, котрих разом із ворогами транспортували в місця відбуття покарання. Урки встановили чергу, згідно з якою люди могли стати біля відчиненого віконця й бодай трохи подихати холодним весняним повітрям.

Що далі потяг рухався на схід, то швидше від того потяга тікала весна. Де-не-де лежав іще цілими купами сніг, хоча вже просвічувались купини й відлискували сонячними зайчиками. Відносно сонячний день змінювався похмурим, похмурий – дощовим, дощовий – знову сонячним, а той – відразу сніжним. Завівав вітер, било градом по даху вагона, заносило тим вітром мокву всередину просякнутого потом і випорожненнями приміщення. Люди лежали на зроблених як-небудь триповерхових нарах, а хто й під нарами, просто на підлозі. Найкращі місця займали урки. Найгірші – ті, хто не зміг за себе постояти, хто відразу, як потрапив у цю тюрму на колесах, зламався, зігнувся, підставив спину для батога, запобігливо дивився в очі уркам, бажаючи відгадати, чого хочуть у цей момент. На півсотні політичних кримінальних було лиш четверо. Бандити, покладаючись на каторжанський досвід, розуміли, кого можна з ноги заганяти під нари, а з ким треба бути обережним. Серед тих чотирьох був головний. Звали його Тимофій. Ні прізвища, ні по батькові Тимофій не мав. Принаймні, нікому їх не відкривав. Навіть коли на станціях робили переклички, Тимофія так і називали. І він жодного разу не відгукнувся. Охоронцю доводилось дивитись на ряди, вихоплювати поглядом того Тимофія і ставити в протоколі відмітку про його присутність.

Залізний ковбик тяг двадцять вагонів, пихкав натужно, намагався піддати швидкості, але це йому не вдавалось, бо ж старий паровоз був розрахований щонайбільше на п'ять вагонів, вантажених чимсь менш патетичним: деревом чи

худобою, або шкурами чи зерном, або сувоями тканин чи консервними бляшанками, або зброєю чи...

Простував той залізний вуж все далі й далі до крайнеба, де сходило сонце. Мчав, минаючи Азовське море, і навіть Каспійське море... і навіть Аральське море. У Джезказгані зупинився. Стояли чи не дві доби. Когось із в'язнів забирали, когось, навпаки, підвозили до вагонів у машинах чи на підводах. Там відчепили половину теплушок. Інші потягли далі, аж до Караганди.

– Це ж у цих місцях і Тарас відбував покарання, – дивлячись крізь віконце, мовив Покос.

– Якої такої Тарас? – поцікавився Тимофій, він саме стояв поруч із письменником та кутив експропрійовану у політичних цигарку. – Не з адескої банди Крипта?

Юрій задумався й аж тоді похитав заперечливо головою. Мовляв, ні, це не той Тарас, що з одеської банди якогось Крипта.

– Ой, такої був Тарас, всім Тарасам Тарас. Да що я кажу був? Може, он і є ще де живою. Мог ножичком пирнути так, що чоловік не успівав даже улипку з лиця зняти. Так давольний і ухадів на неба. – Урка сміявся з власного дотепу, поблискував срібним зубом, плескав Покоса по плечу, як рівного, й затихав, влітаючи погляд у неосяжні степові далі Казахстанського краю.

Цей вбивця – а саме за вбивство його й засудили – з повагою ставився до Покоса. Щоправда, називав його Косовиця, на свій манер. Ще з першого дня, як зустрілись у цій теплушці, урки почали сортирувати людей на тих, хто може під ними ходити, і тих, кого не варто чіпати. Тоді один із шісток Тимофія, молодий, схожий на породистого англійського пса бандюган, зчепився з немолодим і хворим на вигляд Покосом. Незважаючи на різницю у віці – не на користь політичного, кримінальний отримав таких духопеликів, що три дні зойкав на своїх середніх нарах. Не рятували побитого навіть кілька куфайок, знятих зі слабких політичних і підкладених під боки. Юрій Покос пройшов довгу школу виживання, карбував свою вправність у війнах і просто так не давався до рук. З того випадку до нього ліпились люди, шукали захисту. Але з усіх найближчими в душевному плані стали ті четверо – професор, інженер, тенор і герой. Їх так і називали між собою як зеки, так і інші арештанти. А до Юрія причепилось прізвисько «письменник».

– Та я не так щоб знаний письменник, – виправдовувався.

Але всяк раз, як випадала нагода, щось таки писав на невеличких клаптиках паперу, прикладаючи їх до коліна. Цидулки ховав, щоб при обшуку ніхто не знайшов. Що вже писав – не розказував навіть тим чотирьом друзям, з якими звело нещастя.

Селище з пестливою назвою Долинка, де розташовувався адміністративно-господарчий центр Карагандинського виправного табору, зустріло бранців отим буревієм, що має ліричну назву і про який складено романтичну легенду.

Пробиваючись крізь стіну з крижаного дощу, піску й вітру, Покос тримав міцно стисненими кулаки й так зціплював зуби, що терпили щелепи. Він ніби

боровся не так з буревієм, як зі своїми думками, які роїлись у голові. Ті думки – про минуле, і жодної – про майбутнє. Яке майбутнє у п'ятдесят сім років та ще й з огляду на місце, в яке потрапив. «Отак, де лишень не був, де тільки не жив, ким лиш не працював», – мізкував, шаркаючи набряклими ногами. Хотів був ще щось подумати, але той загальний шарк ніби відрізав думку. «Кар-лаг, кар-лаг, кар-лаг», – відлунювалось одне слово в такт із загальним кроком невеличкої колони. Тоді він познайомився з молодшим лейтенантом, і після того знайомства його завели до загальної камери закривавленого. У камері вже очікували інші українці, з якими звела доля. Вони в один рух стріпнулись, побачивши, що письменника піддавали тортурам. А йому ніби й діла до того немає, замість лягти та відпочити почав шукати щось у черевиках. Знімав то один, то інший і мало не плавав.

– Ви це шукаєте? – запитав інженер Прилука й подав письменнику щось маленьке, схоже на значок.

Покос подякував поглядом і затис у кулаку знайдену річ.

Знімав закривавлену сорочку, прав у кутку в застої, не придатній до пиття воді.

– Боже, це що вони, вас різали? – запитав переляканий Ілля Савич, побачивши два шрами, що хрестом пересікали живіт письменника.

– Та ні, – заспокоїв той, – це давні рани. Застарілі. Хіба дають про себе знати зсередини. Шлунок болить.

– Звикайте, шановний, тут і здоровий шлунок заболить, що вже казати – оперований.

Рішення про створення казахстанського виправно-трудового табору було ухвалене за п'ять років до того, як у ньому опинився Юрій Покос, уродженець села Красногірка Костянтинівського повіту Полтавської губернії, та інші, що вимушено мандрували у далеку й невідому путь разом із ним. Тоді й назву припасували, аббревіатурну за модою тих часів, а саме – КАЗІТЛАГ. У цих місцях на повну потужність працював радгосп «Гігант», от його й реорганізували під окремий виправно-трудовий табір ОДПУ з підпорядкуванням ГУЛАГу.

Територію, де мала б розкинутись пекельна кузня, спішно очистили від корінних мешканців, що десятиліттями обробляли цю землю. Їх, казахів, росіян, німців, українців, за допомогою військ НКВС примусово виселили з обжитих місцин, погнали степами далі на схід та почали зводити огорожі, спостережні вишки, бараки. Зводили, звичайно, не самі, а перші партії неугодовних державі громадян, отих ворогів, яких у спішному порядку накували комуністичні ковалі для таких благородних цілей. Серед перших до КАРЛАГу прибули священики та монахи – совість людська, ланцюжок між людиною і Богом. Увірвався він, той ланцюжок, під ударом наточеної сокири так званого народовладдя, а насправді культу однієї особистості – хворої на манію величчя. Побитий віспою курдупель-вождь обмовився, що треба піднімати в Казахстані вугільну та металургійно-добувну промисловість, і треба це робити так, аби малим коштом, аби робітникам не платити. Тут і визрів план

- шукати й знаходити ворогів, які й втілювали б цей вождів задум у життя. Зігнати цих дармоїдів, звести гвинтики до купи, дати їм у руки кайло, примусити працювати цілодобово, годувати нечасто, щоб не звикли до доброго. І, головне, такі раби не будуть скиглити, бо ж знатимуть - вони вороги народу і весь народ, той, що лишився на волі й користується здобутками великої робітничо-селянської держави, засуджує їх. Тому треба їм робити усе можливе і навіть неможливе, аби власною працею, власним потом і кров'ю, а може, й ціною власного життя змити цей сором, змити із себе і зі своїх близьких клеймо зрадника, запроданця, ворога. «Ура!» - радо й оптимістично кричали по всіх усюдах умовно чесні мешканці однієї шостої, коли їм оголошували на площах і вулицях черговий список арештованих. «Ура!» - волали вони, коли отримували зверху рапорти про ворожі організації, які зазіхали на таке прекрасне, таке неповторне, таке багате й щасливе радянське життя.

У КАРЛАГу відбували своє шпигуни - англійські, німецькі і навіть японські; куркулі - ті, що хотіли користуватись плодами своєї праці, а не віддавати новому пану - совбарину; диверсанти - ті, що були знайомі з раніше розстріляними, із тими, кого стратили за страшні злочини проти СРСР. І навіть якщо вони лиш раз у якихось гостях потисли руку тому вже тепер розстріляному, їх народний суд відправляв до ГУЛАГу під гучне всенародне «ура», під триразове «ура».

«Думати треба перед тим, як тиснути незнайомцям руку», - слушно зауважували головуючі на подібних судах і оголошували вирок, згідно з котрим людина випадала з життя на п'ять, десять а то й на п'ятнадцять років. Це при тому, що за вбивство рецидивіст міг отримати ті самі п'ять. А часто-густо, якщо той рецидивіст доводив (а були такі говоруни, які могли довести, що вони особисто допомагали товаришу Сталіну брати банки), що той, кого він вкатрупив, був буржуазний націоналіст чи спекулянт, термін ув'язнення був менший. Або й таке могли придумати: «Той, кого я вбив, перед смертю казав, що соціалізм - це погано». Такому здогадливому урці світили виправдання і цілковита реабілітація. Урки у таборах відкрито насміхались над політичними через слабку захисну реакцію останніх і через нездатність викручуватись зі складного положення при більш ніж достатній освіченості й розумових здібностях.

У дерев'яному з низькою стелею приміщенні, де розселились новоприбулі, вже гуділо душ із двісті чоловіків. По відчиненні дверей усі в одну мить замовкли й уставились поглядами на гурт. Тоді, ніби нічого й не сталося, знову загули, почали оправляти свої нари - хисткі двоповерхові конструкції, збиті з дошок. На одну секцію таких нар припадало аж чотири арештанти. Замість матраців - жмут соломи, вкритий мішковиною. Приміщення стогнало, хропло, матюкалось, скиглюло, посміювалось, наспівувало, жебоніло, кашляло, квилило. Усі ці звуки зливались у монотонне сюрчання. І той, хто хотів спати, міг, заплющивши очі, уявити, що то не табірний барак, а велемовний ліс, у якому гомонить безліч захованих між зеленим листям тварин, птаства та всілякої комахні.

- В куток дуйте. Там є одна вільна шконка, - пояснив один із давнішніх мешканців табору. Та ще й показав худю, із чорними нігтями рукою, куди саме треба йти.

Хтось рвонув з-за спини професора і Покоса туди, куди вказував чоловік, інші так і топтались біля входу. Озирались здивовано на зачинені у них за спинами двері, не розуміючи, що робити далі. Вони ж бо думали, що оті охоронці, які сюди конвоювали, особисто посадять їх на заброньовані місця.

– Чого стовбичите? – гукнув хтось із середини гомінкого приміщення. – Розходьтесь. Шукайте собі, де притулитись. Тут, біля мене, вільно, вчора зажурились двоє.

Покос пішов на заклик. За ним почимчикував професор.

Іллі Савичу Конюшаєву дорогою до КАРЛАґу виповнилося шістдесят шість років. Звичайно, не святкували, бо іменинник відмахувався.

– День народження можна справляти, коли тобі двадцять чи навіть тридцять... ну, добре, ще й у п'ятдесят можна себе потішити. Але в моєму віці це зайве. А за теперішніх обставин взагалі абсурдне.

Ілля Савич був арештований за простий анекдот. Тепер можна лише здогадуватись, що то був за анекдот, професор нізачо не волів його переказувати і зарікся коли-небудь це робити. Вся контрреволюція, за яку вчепились чекісти, полягала у тому, що професор той неблагонадійний ба навіть загрозливий для майбутнього держави анекдот розповів молодому поколінню – своїм студентам. Студенти сміялись і тішились, що професор має їх за аж таких близьких друзів, розповсюджуючи заборонені жарти. Та котрийсь із них, із тих юних комсомольців-звитяжців, доніс туди, куди в ті часи багато хто доносив з різних причин: кому кімнатка сусідська в комуналці приглянулася, кому заважав успішніший колега, кому не давали спати ночами думки про кохану, яка віддала перевагу комусь, на її думку, кращому. Коли приїхали арештовувати, Ілля Савич навіть не хвилювався. І його дружина Антоніна, вдвічі молодша від нього красунечка, колишня його студентка, також не хвилювалась. Були впевнені, що Ілля Савич розкаже того анекдота слідчому, вони разом посміються і професор вже на завтра знову приїде в свій інститут і передаватиме молодим неоціненний досвід селекції морозостійких видів картоплі й буряка. Йому не те що не дали розповісти анекдот, а навіть до кінця не вислухали перелік заслуг професора перед державою. Натомість добряче побили, чого з професором Конюшаєвим не траплялось із юності. Якось років у дванадцять малий Ілля вступився за дівчинку, відштовхнув вдвічі більшого за себе хлопчика й був жорстоко відлупцюваний. Відтоді вирішив добре вчитись, аби доводити власну правоту не штовханнями і бійками, а виключно науковими сентенціями. Ілля Савич мав броню під час війни, не торохкотів ніякою зброєю в роки національно-визвольних змагань, він у той час перебував у довготривалому відрядженні – десь аж у Заполяр'ї. Повернувся звідти вже з науковим ступенем, національно свідомим і політично виваженим настільки, щоб ту національну свідомість вміти ховати під професорською пришепелюватістю.

Ілля Савич сприймав арешт як елемент сюрреалізму, допоки не опинився в холодній теплушці й не усвідомив, що на ньому в цей момент немає жодної речі, яку він сам собі купив. Діряві на колінах штани, латана куфайка й облізла шапка перетворили колишнього професора престижного інституту на обідранця-селянина. У вузлі професор мав про всяк випадок своє професорське пальто, яке Антоніна запакувала в добротну валізу разом зі

зміною білизни, рушником і плетеними шкарпетками. Валізу в професора забрали урки – на ній доволі зручно було грати в карти. Забрали також шкіряне півпальто, у якому, власне, він вийшов із дому, забрали й вовняні штани. Зі щедрої руки кинули дідкові куфайку і подерті галіфе. Професорське пальто Ілля Савич тримав на чорні дні, мовляв, може, там, куди їх везуть, аж занадто холодно, то пальто можна надіти на куфайку, або й куфайку зверху професорського пальта. На додачу до цього нереспектабельного гардеробу дідок був взутий у якісь постолі, обмотані поверху онучами. Ті онучі тримались купи, бо були перев'язані страпатими мотузками. Ілля Савич дивився на себе зверху донизу й намагався збагнути, як так хитнулась земля, що він оце опинився в іншому вимірі. Саме тоді до нього присікався Тимофій, бо його конче зацікавив вузол, зроблений із рушника, більш схожого на півскатертини. І саме тоді на захист остовпілого дідка став Покос.

– Юрію Яковичу, я тут познайомився з прекрасною людиною, – торохкотів професор, сідаючи біля письменника на трохи вологу – чи то від поту, чи від дощу – підлогу теплушки. – Він співак. Я вас представляю. – І тут-таки закричав пискляво: – Товаришу тенор? Ви де? Я вас не бачу. Йдіть-но на звук.

Оскільки відбувалось усе поночі, у вагоні було хоч око виколи, до того ж в'язні і вдень були всі на одне лице. І було їх аж так багато, що, аби когось пізнати, треба було кричати.

До цих двох, проходячи повз тих, хто сидів і лежав на підлозі, оминаючи нари, припнуті посеред теплушки й біля стін її, щораз сипло шепочучи слова вибачення, підійшов співак – тенор Гнат Горлиця.

Гнат Горлиця співав в Одеському оперному театрі. Спочатку співав у других складах, у хорі, де прийдеться. Але після пожежі в двадцять п'ятому, коли за рік відремонтували театр, його якимось помітили й дали першу партію, з якою молодий тенор впорався на відмінно. Співав виключно провідні ролі Гнат недовго. Бо вже в тридцять третьому хтось настрочив донос, у якому йшлося про те, що саме Гнат Горлиця вісім років тому влаштував сумнозвісну пожежу. Гнат здогадувався, хто міг таке написати. Одна колега – артистка кордебалету, яка марно добивалась його прихильності, – могла на це піти. Хоча були й інші варіанти.

– Це ж театр, – розмірковував уголос Гнат.

Він був високий і широкоплечий, виглядав від сили років на двадцять п'ять, хоча за документами виявлялось, що йому аж на десять років більше. Гната ніякий біс не брав. Усі навколо позаростали бородами, а цей естет раз на три дні примудрявся бритися шматком скла, яке знайшов на підлозі теплушки, ще коли всіх завантажували всередину. Скоріш за все, скло було від розбитого віконечка. Під обрізану драпову шинель, яка ледь прикривала Гнату сідниці, прямо на светра з розтягненим коміром співак нацуплював краватку-метелик.

– Артист має право на екстравагантність, – пояснював свою оригінальність і сам від тих пояснень млів.

Він дуже гарно розповідав придумані на ходу історії. Єдине, що дратувало слухачів, – занадто тиха подача оповіді. Тим, хто слухав, доводилось напружувати слух аж так сильно, що починали боліти лоби і шиї.

Основним слухачем Гнатових побрехеньок виявився Василь Коліушко. Простий собі сільський чоловік. Колишній голова колгоспу, отой розжалуваний герой першого п'ятилітнього плану. Він примудрився вдвічі перевиконати той план, що йому довела держава. Василь не спав, не їв, не зважав на дружину, яка вчила чужих дітей і хотіла вже й собі дитинку народити, забув про матір і батька, які вимушені були самі на старості років поратись і біля городу, й біля худоби. Увесь час клав на розбудову колективного господарства – сам сідав на трактор, сам дивився до корів на фермі й приймав телят, сам косив, сів, обдирав, скородив, пас, будував. На власному прикладі показував селянам, як потрібно працювати в сучасних умовах. Так йому хотілось мати медаль чи орден.

Єдине, що не враховував, – він повний сил і енергії, бо молодий, а селяни, якими командував, – чи не всі або старі, або малі, або вагітні, або калічені. Та п'явся так, що врешті взяв ту медаль. Цілим героєм праці його обізвали, до столиці наказали їхати і вже там вішали на груди пам'ятний знак, плескали в долоні, а йому тоді лиш одного хотілось – виспатись добре... і ще батьків побачити, дружину обняти, поговорити про те про се, про життя селянське.

Перестав він так побиватись над тими планами, коли в тридцять другому почало викошувати село його рідне голодом. А коли зрозумів голова колгоспу, що голод – не через поганий врожай, а через хапуг, які той врожай з ротів вагітних, малих, калік, з ротів його старих батьків, та й з його власного рота витягають, а тому, хто питає, нащо витягаєте, та кулею відповідають, отоді почав до різних інстанцій писати. Дописався, що перетворився враз із героя праці на ворога трудового народу. «Може, й добре, що забрали в тридцять третьому, – думав по тому часто. – Хоч який пайок у тюрмі давали. А в селі іздох би давно». Його тримали в Харкові два роки, він дізнався, що від голоду померли батьки, помер первісток – дворічний син. Лишилась живою тільки дружина, яка проходила свідком по справі чоловіка. Власне, завдяки її свідченням Василь і отримав свій строк.

Та незважаючи на такі перипетії долі, Коліушко шкодував, що не потрапив на жоден фронт, не встановлював радянську владу, не рубав шаблю в Громадянську. Бо ж народився аж у дев'ятсот п'ятому році.

– Всі видатні дати повз мене пройшли, – бідкався навіть тепер, коли держава, на яку поклав стільки сили, молодості, сумління, запроторила його, молодого активного громадянина, в далекий Казахстан аж на десять років.

– Десять років – це не шутка, – розмірковував у дорозі Ілля Савич.

– Там ще можуть накинути, – озивався хтось бувалий з нар, випадково чи й не випадково підслухавши бесіду. – Їдеш, думаєш десять, а там комусь скажеш криво, й повернуть справу, вліплять четвертак або й приведуть в ісполненіє вищу міру соціального захисту.

Після таких одкровенень усі затихали, включно з кримінальними злочинцями, слухали приречено стукіт коліс, занурюючись усе глибше у філософські роздуми про сутність буття, про несправедливість цього світу, про людську нищість і підлість, про кохання, яке так і не відбулось, або про те, що не забувається навіть із плином часу.

Відділення, куди привезли нових ворогів народу від залізниці на вантажівках, розташовувалося за п'ять кілометрів від адміністративного корпусу. На території відділення було побудовано шість довгих бараків, які ззовні нагадували тваринницькі ферми. В'язнів на роботи етапували співробітники вохру. Охоронці перебували в стані постійного хворобливого похмілля, яке підбурювало їх на невгамовну лютю. З червоними пиками, запухлими очима й червоними губами, ці стражі закону зганяли злість на політичних.

Ще до настання світанку табірникам влаштували побудку – заповзли до бараку й, копирсаючи ногами тих, хто спав на найближчих нарах, почали кричати мов навіжені. Примушували одних зеків гамселити що є сили інших, аби ті не залежувались і поспішали внести свою лепту в розбудову народного соціалістичного господарства. Більшість із тих, хто був розквартирований у це відділення, працювали на фермах – тваринницьких і молочних. Нова партія ворогів складалась із чоловіків хоч і не м'язистих, але жилавих, таких, яких природа не обділила силою. Окрім, звичайно професора. Василь Коліушко був чи не єдиним молодим чоловіком у відділенні – якщо не брати до уваги хлопчину, котрого всі кликали Малий і якому від сили було років шістнадцять. Хлопчина не ходив на роботи, а залишався в бараку аж до того часу, як по нього приходили й везли до адміністрації. У відділенні здогадувались, що Малий стукач і що його основна задача – збирати інформацію щодо того, які розмови ведуться між зеками.

Василя Коліушка завдяки його дотичності до колгоспної діяльності розподілили не на будівництво в карагандинський вугільний басейн, а на сільгоспроботи. Праця на подібних будівництвах була найважчою, бо ж доводилося тачками перетаскувати по дерев'яних місточках тонни каміння. Ті, хто повертався з каменоломень, часто-густо, не чекаючи вечері, падали на нари й відключалися, аж поки хтось із сусідів чи нестерпних у своїй настирливості охоронців не розштовхував їх і не примушував наповнити шлунок табірною баландою. Ту баланду хтось зі співчуваючих приносив таємно з ідальні – за такий прояв гуманності міг потрапити у карцер. На тих роботах фізично слабкі чоловіки довго не затримувались – помирали чи то від отриманих травм, чи то під час спроби дати драла на волю. По них стріляли ті, хто спостерігав за плідним виконанням в'язнями своїх обов'язків з верхотур. Стрілки щодня відточували майстерність, поцілюючи у рухомі мішені. Серед снайперів на вишках відбувались неофіційні соцзмагання, з обов'язковою передачею перехідного вимпела і додатковою порцією горілки. За те, що бігляків пропускали, а й таке було не чимсь на кшталт нездійсненого, стрілка самого могли засудити до каторжних робіт, прямо тут, у КАРЛАґу. Для цього табірне начальство мало всі важелі, неабияке бажання і до того ж переслідувало ще й виховну ціль. На майбутнє стрілки вже уважніше вдивлялись у каторжан, а час від часу підстрілювали і тих, хто не думав тікати. Мали-бо план по жмурах. Після того як котрийсь із роботяг отримував смертельну кулю, волочачи свою нелегку ношу, його відтягували за колючий дріт поплічники стрілків – вохривці, які працювали внизу. За таку обладку вимпел отримував стрілок, а горілку – вохривець.

Усе по-чесному, по-соціалістичному. Гасло «дружба – рівність – братерство» працівники держзаконності втілювали таким чином у життя.

Наприкінці квітня куди й ділась зима. Із самого світанку розпогодилось, як зійшло сонце – пригріло. Але ніхто із засуджених не збирався скидати так звані зимові одєжини. Накутували на шиї якісь шматки подертих мішків, підперезувались вичовганими жіночими хустками, нацуплювали облізлі хутрянні шапки (у кого вони були) та заскорузли від бруду пальчатка. Ті рукавиці видавали як спецівку, але каторжанам вони слугували не лише аби не натерти мозолів, які так чи так натирались аж до крові, а ще й для зігрівання рук. Ті руки за місяць-два роботи ставали схожими на коріння старого дерева, яке вилазить з-під землі, – покручене й темне, сухе і деркуче. Старожили повідали упівголоса, говорили ніби між собою, але, звісно, так, щоб чули новоприбулі, що й до цього дня буяла повним ходом весна, але забуранило на кілька день, ніби знала природа, що везуть нових, противилась, відганяла.

Вночі, коли після важкої роботи гуділо все тіло й паморочилось у голові, Юрій Будяк не міг відігнати від себе настирливих спогадів. Ті спогади кружляли навколо нього, іноді дратували своїм дзижчанням, іноді лоскотали спочатку приємно – тоді надокучливо, а подеколи й боляче жалили, як гедзі. Юрій скрикував крізь тривожний і неглибокий сон, будив сам себе й декількох, що лежали поруч.

– Що? – питав Ілля Савич звідкілясь із-під лівого плеча Юрія.

– Що? – опускав голову з горішньої полиці Гнат.

Вони не отримували відповіді й вкладались далі, добувати свій короткий і такий вистражданий відпочинок.

– А мені саме снівсья син, – бубоніло десь із середини приміщення. І там починалась бесіда, пошепки – шушуну-бубубу – неслоь звідтіля й заколисувало тих інших, що через крик Юрія вимушені були недодивитись снів-спогадів з далекого і часто світлого минулого.

– А мені усе сниться, що я за плугом йду, – сумно прорік хлібороб Василь Коліушко.

«Плуг, плуг, плуг» – хвилями шурхотіло це слово у вухах письменника.

«Плуг»

навколо мрії про досягнення такої, здавалось, близької національної свободи. Гасла, якими оперували промовці різного ґатунку, манили далекосяжними планами й не давали спокою творчим людям. До того ж вожді революцій, представники партій, громадські діячі, захисники свобод клятвено обіцяли українцям на усіх барикадах, фронтах, кафедрах довгоочікуване набуття власної державності, а на додачу до цього – повну й незворотну українізацію. Скільки літ мова дідів-прадідів, ота селянська непорушна «малоруська», як її принизливо називали великороси, тобто старші, а відтак ніби розумніші брати, скільки літ справжня українська не могла випростатись із-під теплої, але такої удушливої ковдри зросійщення? І от після першої революції, після маніфесту царя замайоріла надія – українську, співочу й неповторну, почують і в петербургах, і в москвах. Українською почнуть друкувати підручники, у школах викладатимуть, в університетах. Ось вона – незалежність українська, вже близько, лише руку простягни – і твоя!

Україномовні літератори, режисери, драматурги взялись до роботи – творити нову історію, ба навіть не нову, а новітню. У спраглому очікуванні вистражданої незалежності українські митці видавали на гора тексти, гідні світових взірців. Переносили на папір не щось видумане, а те, що змальовувало тогочасне, болюче й дотичне до кожного. Говорили з читачем доступною мовою, що ні в якому разі не принижувало достоїнства тексту. Талановитих письменників, яких виплекала українська земля, тягло до великих міст, туди, де гуртувались подібні їм, де можна було рости у своїй майстерності, зустрічатись із уже відомими й навіть мати сміливість тим відомим «втерти носа» якоюсь не баченою до цього часу новацією.

На хвилі вольностей нової економічної політики із сіл, селищ, містечок прибували ті майбутні письменники, журналісти, музиканти, філософи й науковці до районних та окружних міст. А вже звідти – до самої столиці.

Харків славився небувалим до цього часу розквітом друкованого слова. Відкривались кооперативні товариства, які мали змогу тиражувати журнали, альманахи й газети – у конкурентній боротьбі відвойовували собі товпища спраглого до читання люду. Столиці потрібні були співці слова, бо ж і на слові можна було непогано заробити. Відтак Харків, наче губка, всмоктував літераторів з усіх етнокультурних регіонів: з Київщини, Поділля, Приазов'я, Чернігівщини та Полтавщини, зі всієї Слобожанщини. Серед тих, хто мав хист до письменництва або досвід написання чи то прози, чи то поезії, тих, хто давно писав, або просто тих, кому подобалось називати себе літератором, були люди різних професій та соціальних груп. Колишні повітові чиновники, котрі в перервах між монотонними чиновницькими справами дозволяли собі побавитись у складанні рим: містечкові різночинці, які списували короткі оповідання, багатослівні романи, фарсові п'єси із самого життя, що проходило перед дверима їхніх осель чи й у самих оселях; сільські священики – ті добре знали людську психологію й мали натхнення писати не лише теологічні тексти, а й глибоко психологічні; звичайні хлібороби та робітники, яким до снаги було змалювати буденне робітниче-хліборобське життя з усіма його бідами й радощами. Чи не усі вони, переживши чимало випробувань, до числа яких входили революції, перевороти, війна, визвольні змагання, поразки, пропустивши крізь себе життєві історії свої й чужі, взялися за викладення тих історій, про які знали не з чужих уст. А взявшись за перо, перетворились у новій державі на рупорів епохи,

на тих, до кого прислухаються, на кого рівняються, кому довіряють. На справжніх народних письменників.

Із цих колишніх гробарів, вантажників, аптекарів, крамарів, моряків, теслярів, косарів, офіцерів, чабанів, мельників, бондарів, безпритульників викарбовувалась у муках українська літературна еліта. Багато з тих, хто мріяв оспівувати свою землю у віршах та прозі, передавати сум і радість одноплемінників через патетичну музику й театральне мистецтво, не завжди могли здобути фахову освіту чи бодай якусь освіту. На заваді їхньому навчанню ставала як не війна, то голод. Ці дві сестри-злидарки крали безбожно час, що міг би витратитись на сидіння за партою. Необхідність заробляти власною важкою працею на скибку хліба, на куток для ночівлі позбавляла деяких талановитих синів землі української права на поглиблення знань у спеціальних навчальних закладах. Доводилось до усього доходити самотужки, вчитись на досвіді: своєму й чужому, черпати знання усюди, де випадала така можливість. Молодняк був аж такий спраглий до пізнання світу і себе у цьому великому і в переважній більшості жорстокому світі, що не оминав нагоди читати й ділитись прочитаним із ближнім. Читали з однаковим запевзяттям як пропагандистські листівки, так і світову класику, яка раптом, як сніг на голову, впала їм, селянським дітям, з панських книгосховищ. Ото вже раділи такій експропріації! Не думали про наслідки. Та хіба у двадцять років хтось думає про далеке майбутнє? Тим більше що ті книжки стали надбанням цілої республіки, цілого народу, а не купки експлуататорів. «Ох, як прекрасно це! Як добре забрати в одиниць та віддати сотням, тисячам, мільйонам!» – раділи, гортаючи цупкі сторінки з незрозумілими поки що висловами Плутарха чи віршами Вергілія, з пізнаваними картинами життя знедоленого народу, що відображалось у творах знаменитого українця Тараса Шевченка. Здогадувались вони, ці молоді читачі, юна паросль молододі держави, ба навіть не здогадувались, а знали достеменно, що не усе забране у «ворогів революції» дійшло до народу. Багато чого перекочувало до квартир чиновників при владі, а ще частину спалили у буремні роки безвладдя та встановлення гегемонії пролетаріату. Той дикий за своєю природою пролетарій не хотів читати, йому було байдуже до національно-визвольної боротьби, байдуже до освіти. Головне, що він – гегемон революції – міг запросто розірвати книжку в гарній палітурці, книжку, яку до цього тримали білі рученьки якоїсь мереживної пані. Він, а не хтось інший вирішував, залишити ту книжку чи подерти її до бісової матері на самокрутки.

– Хороша бумажка, – ймовірно, казав той пролетарій, який неочікувано отримав усю повноту влади. Виривав аркуш, де чорним по білому:

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув – день Маковія,
Велике свято в Україні.
Минув – і лях, і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.

Лягли і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.

– Мнятка бамага, – повторював і недвозначно мняв між кулаками ту «мнятку бамагу», якій тепер у державі без царя знайшов цей люмпен найкраще застосування.

Знали, як не знати тим, хто був свідком, а часто-густо й учасником революційних подій, як не в Україні, то в самісінькій Росії, де суспільство люмпенізувалось набагато швидше, ніж у «відсталій» УРСР. Усе це знали співці пролетарського слова, але воліли виправдовувати себе й собі подібних, тих, хто стояв на захисті народних інтересів. Виправдовувалися звичною фразою: «Такий час».

Час дійсно був нелегкий, людське життя не вартувало й копійки під час світової війни, хоча часто за нього брали тридцять срібняків, уже як більшовики забетонувались у владі. У нещадній боротьбі, у пошуках істини на полях боїв молоді та натхненні майбутні письменники набирались життєвого досвіду, гатили його, той кривавий досвід, на дно власних душ. Одні набивали ті душі під зав'язку усім, що бачили, не фільтруючи, не поділяючи на зло й добро. Набивали з повною упевненістю – історію не можна корегувати, якщо було, то було. Нехай, мовляв, наступні покоління розсудять, що ми робили не так. Іншим вистачало часу та бажання чи, може, почуття самозбереження, аби відсіювати на якомусь невидимому решеті зайві питання, які зазвичай збурюють докори сумління. Разом із цим відсіювались людські сльози, розпач, всенародний крик про допомогу, благання повернути все, як було.

Втомлені бряцанням зброї та виглядом військової форми люди зітхнули з полегшенням, коли було оголошено про початок нової економічної політики. «Треба й собі купити сукню. Оцю в дрібнесенькі квіточки», – вибирали обнови усміхнені товаришки, тулячись біля вітрини щойно відчиненого магазину жіночого вбрання. Магазины, ресторани, кооперації та мануфактури множились із геометричною прогресією, в місті стало жити ще комфортніше, потихеньку люд вибирався з болота боротьби, і його щільно затягувало в болото міщанства. Те міщанство висміювали у літературних текстах, у журнальних карикатурах, на театральних підмурках. Але його розростання ніхто не міг спинити еволюційним шляхом. Простий люд, у якого не атрофувалась комерційна жилка, почав потрошку наїдати жирок. Можна було торгувати вирощеним на полі, зробленим у кооперативній майстерні, пошитим чи вигаптуваним власноруч, спеченим чи виліпленим. За це вирощене, пошите та спечене платили гроші. Кошти за свою роботу отримували і писакки різного ґатунку – від графоманів, які, мов ті таргани у щілинах, сиділи в редакціях і підгодовувались замовними текстами до потужних письменників, котрі творили, не виходячи з-за свого письмового столу місяцями. Можна було нарешті продавати, а не віддавати задарма написане, намальоване, зняте на плівку. Цей час дозволив митцям розправити творчі крила й по-новому подивитись на мистецтво. А відтак і видати його, оновлене, актуальне, на суд публіки. Незнайомі до цього слова, словосполучення та фрази заповнили читацький простір. Інтелігенція та люди, наближені до неї, дізналися, що таке футуризм і кубізм. Згодом, дуже швидко, не лише художники, а й робітники взяли ці поняття та слова до свого вжитку. Бо ж саме на робітничий клас із численних плакатів дивилась горда людина праці – монументальна, різка, сильна й позбавлена будь-яких натяків на

витонченість аристократії. Працівники заводів і фабрик, у забрьоханих робах, з брудними обличчями та мозолистими руками, зазирали, мов у дзеркало, у ті плакати, звідкіля на них відображався кремезний чистий красень у червоній сорочці з молотком чи гайковим ключем у міцній руці. Дивились і забували, що те дзеркало криве. Що той труд – важкий і безперервний – не робить їх ось такими футуристично-кубічними богами, а так само, як і колись, згинає їхні спini. Радянська пропаганда підступно дозволила митцям показати, на що вони здатні, аби, скориставшись їхніми вміннями і талантами, використати їх у своїх цілях.

– Хочеш, аби видали книжку твоїх не надто, скажемо чесно, достойних оповідань? – питав якийсь редактор-конформіст у автора, який приніс до редакції теку з дуже хорошими оповіданнями. – Тоді треба дописати щось більш викривальне. Одне оповідання викривальне, ну, про зажерливого селянина... ще одне про дуже сміливого партійного функціонера... і на вибір або вірш про товариша Леніна, або дитяче оповіданнячко про товариша Леніна і, припустимо, риболовлю. – Редактор розводив руками, мовляв, що поробиш, треба, отримував від автора згоду на таке держзамовлення й був радий, що бодай у такий спосіб його літературна творчість дійде до читача. Звідкіля йому знати, що вийдуть до читача лише ті оповідання, які він напише за двадцять хвилин, поки їхатиме в трамваї додому? Бо ж інші двадцять шість гарних новел не влізуть у маленький формат книжечки, назву якій і ту придумав не він, а редакторська група. На книжечці стоятиме його ім'я – автор зітхне і заховає авторський екземпляр подалі від дружини та дітей, аби вони ніколи не здогадались, яку дурню він оце написав. А пересічним громадянам, без особливих літературних забаганок, подобались такі книжки – нова міфологія.

Подалось публіці і те, що будь-яка працівниця швейної фабрики, робітник тракторного заводу, чи пекар, чи вантажник з кухаркою могли ввечері, після важкого трудового дня, як пани, піти до театру. Вдягнутись гарно, взяти із собою змінне взуття, бо ж до храму йдуть, не до того, у котрому опіум, а до пролетарського храму – Мельпоменівського. Різних театрів розвелось і в Україні. Одні показували старий, іще дореволюційний репертуар, інші переносили на сцену агітаційні сюжети й називались синьоблузочниками, ще хтось намагався створити щось кардинально нове, що відрізнялося від буржуазного: відмерлого, старого й непотрібного. Так, курбасівський «Березиль» численні критики та знавці називали новим кроком на шляху оновлення національного театру. За театром почали звертати увагу на кінематограф. У Харкові ширилися чутки про створення власної, української кіностудії. Творче життя вирувало аж так сильно, що партійні наглядачі вбачали у тому virі небезпеку. Боялися, що маленька лагідна хвиля може перетворитись на цунамі, котре накриє руйнівною силою.

Не пасли задніх, не відставали від театралів і літератори. Адже без них, без їхніх текстів не могло й мови бути ні про національний театр, ні про національне кіно. Письменницька братія змужніла, згуртувалась, викарбувала свій стиль. Дружно взялась за написання п'єс і кіносценаріїв. У єдиному пориві вирішила новою літературою замінити стару, класичну, ту, котра, на глибоке переконання багатьох революційно налаштованих літераторів, була занадто віддаленою від сучасного життя.

Окремі автори народжували тексти настільки влучні, що їх можна було порівняти хіба з пострілом снайпера. Інші вдавались у своїх судженнях та

оцінках до якогось підліткового максималізму. Письменники помилялись, виправляли свої помилки, шукали нових форм і сподівались у цих пошуках на підтримку товаришів по цеху. Чекали критики, вступали у дискусії, іноді доволі войовничі.

Молотили від руки та на друкарських машинках масову літературу, випускали з-під друкарських верстатів зрозумілу у своїй простоті поезію та прозу. Об'єднувались у літературні спілки, гурти, колективи. Наплодилося за короткий проміжок часу тих творчих об'єднань і не перелічити. Найвпливовішими літературними угрупованнями у двадцятих вважались «Ланка», «Молодняк», «Плуг» та «Гарт». У лавах «Ланки» чеканили свій творчий стиль Плужник, Осьмачка, Багрянний. «Ланка» неофіційно значилась в опозиції до «Молодняку» – так званого бойового загону пролетарського фронту. Між одними й іншими була різниця. Якщо члени «Молодняку» сповідували крайне ліві літературні смаки, то ланкарі відкидали будь-які політичні протистояння. «Література мусить бути поза політикою. Наша література має не йти на повіді в держави. Вона має цю державу вести вперед своїми думками й філософськими знахідками. Вона, наша нова література, має бити будь-кого, незважаючи на політичну приналежність, якщо той будь-хто заслуговує літературного батого» – подібні виступи часто можна було почути на засіданнях «Ланки». Брали слово не лише авторитетні, а й маловідомі, недосвідчені, зовсім молоді письменники. Ці письменники вже бачили себе попереду колони, яка щасливо крокує назустріч світлому майбуттю.

Двадцять третього року було створено об'єднання «Гарт», яке згодом було перейменовано у Вільну академію пролетарської літератури, більш відому як ВАПЛІТЕ. А роком раніше спілка «Плуг» зібрала під своїм крилом тих, хто писав не про робітників, як у «Гарті», а про селян – колгоспників, одноосібників, хліборобів.

2

Юрій Якович Покос, сидючи у своїй кімнаті комунальної квартири на Куренівці, другий день поспіль намагався правильно скласти листа редактору харківської газети «Селянська правда». Щораз дописавши до середини аркуша, перечитував, тер скроні, незадоволено кривився, стискав у долоні той папірець, аж він хрустів. Юрій, не шкодуючи, ламав писаному хребет і викидав під стіл, де мав би бути кошик для використаних паперів. Кошика не було, бо його зазвичай ставила під стіл співмешканка Юрія – Ганна Біла. Тепер кошика не було, як, власне, й Ганни, із якою Юрій вирішив розлучитись. Вірніше, це жінка поставила йому ультиматум – або одружуйтесь, або я йду. Ультиматумів Юрій Покос не любив, як і не любив брехати. Він ще відразу, як вони зішлись, казав Ганні, що не любить. А вона усе сміялась, мовляв, це так спочатку, а згодом...

– Подарував би мені щось за ласку, – увивалась навкруги письменника ласа до його обіймів жінка. Водила пальчиком по прищіплених до вилога піджака прикрасі, яку й прикрасою не можна було назвати. Так, ювелірна дрібничка, до того ж трохи пошкоджена, напевно, вогнем – з одного боку емаль почорніла і взялась смоляним згарком.

– Не чіпай! – строго віднімав руку коханки від значка і навіть знімав із себе піджак та ховав його до шафи.

Він не покохав Ганну і за тиждень їхнього спільного життя, і за рік, і за два. Бо кохав усе життя іншу, ту, якої вже давно не було на цій землі і яка не відпускала. Приходила світлою постаттю у снах, навідувалась у друковані рядки ніжними, лиш їй одній притаманними словами, нашіптувала співучим голосом дитячі віршики. Ганна усе допитувалась, як звати ту єдину, котру Юрій не може розлюбити. Не казав, беріг бо навіть її ім'я, не випускав із уст. Боявся, як промовить його, як випустить із себе, то й вона вийде і більше не завітає у лагідні й пахучі сни, не погладить рукою, коли він пише. Як оце зараз. Юрій відчув легкий дотик жіночої руки й спочатку здригнувся, подумавши, що то повернулась Ганна. Озирнувся, ні, немає нікого. І тут-таки ледь витончив губи – посміхнувся. Це кохана заспокоює його. Ніби шепоче: «Не дратуйся, Юрчику, що лист не пишеться, пізніше напишеться».

– Пізніше, – бурмоче Юрій Покос собі у вуса й гладить себе по маківці, намагаючись відчутти тепло, яке, можливо, залишила по собі та тендітна ручка.

А тоді тягне до себе шкільний розлінований зошит і, зосередившись, починає строчити у тому зошиті віршовані рядочки. Кладає їх акуратно, лиш зрідка тоненькою рисочкою закреслюючи одне слово й виводячи інше.

Листа до газети «Селянська правда» Юрій таки написав, хоч і не з першої спроби. У листі питав, ретельно добираючи слів, чи не надрукують у періодичному виданні його коротке оповідання на селянську тематику. Мав би те оповідання розхвалити як годиться, та не зміг – лиш коротко зазначив, про що воно. А до цього ж часу його де лишень не друкували – і в «Хліборобі», і в «Українській хаті», і навіть у «Громадській думці». Та завжди, коли доводилось спілкуватись чи то з видавцем, чи з редактором газети або якого літературного вісника, втрачав віру в себе, картався, наче дівчина, хоча ж був доволі вольовим і навіть вважався в колі друзів різким на язик і нерозбірливим у епітетах, якщо хто допече. Соромився і червонів, питаючи дозволу на друк, навіть якщо питання це ставилось неопосередковано, дистанційно, через переписку. Остерігався, щоб поважні люди, які очолюють письменницькі гурти, не сказали десь там у себе та поміж своїх на засіданнях літературної ради: «Що за дурня?» – та не викинули того листа на смітник. А може, більше од цього не хотів, аби ще й посміялися над старим писакою (за міркою теперішніх молодих і скороспілих). Оце найбільше лякало, ні, не лякало – стримувало письменника Юрія Будяка.

Такий псевдонім уже багато років тому взяв собі він, Юрій Покос, плоть од плоті Якова Покоса, селянина, який помер, коли синові ледь виповнилось п'ять. У років шістнадцять написав був Юрко вже не перший свій вірш, але єдиний, який насмілювався дати почитати товаришу. А товариш, пробігши поглядом по рукописному тексту, здивовано зиркнув на Юрка й поцікавився, чи він, Юрко, бува, не народник. Хлопчина замислився. «Народник? – питав сам у себе. – Звичайно, я народник, адже пишу про народ».

Товариш, не дочекавшись відповіді від поета, мовив: «Гостро, як будяком по п'ятах». Посміхнувся, правда, але не тому, що було написано, а власному порівнянню, яке так дотепно прозвучало. Тоді Юрій Pokос вирішив не зраджувати своєму стилю, писати гостро й називатись при цьому, відповідно, Будяком.

3

Відбувалося те поетичне становлення у великому місті Катеринославі, де Юрко працював і навчався у гімназії. Чотирнадцятилітнім пішов з дому шукати роботи, а разом із нею набиратись розуму, вчитись, торувати власний шлях до щастя.

– Мамо, та що ж ви побиваєтесь? – не розумів, чому мати плаче й так міцно обіймає. – Я ж не в Африку яку відправляюсь. Усього лише в Катеринослав. Це те ж, що в Полтаву. Я ж навідуватимусь, мамо.

Він навідувався, привозив матері гостинці, що купував на зароблені гроші. Сам, бувало, недоідав, але неньці хотів показати, що з ним у місті все добре, що його від'їзд із села – на краще.

Де лишень не доводилось працювати юнакові... Спочатку, як дістався міста та роззирнувся довкола, упросився до шинкаря зазивалом. Стояв від шинком і запрошував перехожих зайти до «завіденія». Шинкар вимагав, аби його заклад називали саме «завіденієм». Працював не за гроші, а за обід, а ще за куток. Ніч проводив у порожньому шинку під сходами, що вели на другий поверх, де жили хазяї.

– Заодно й вартуватиму, аби злодії не залізли, – казав роботодавцю.

– Та які злодії? – дивувався шинкар, але у проханні юнаку не відмовляв. У самого був хлопець такого ж віку, як оцей сільський приبلуда.

Юрій працював у другій половині дня, а зранку бродив містом у пошуках більш достойної роботи. Милувався містом, яке активно розвивалось, розбудовувалось, ширилось та міцнішало. У поступі прийдешнього століття будувались у Катеринославі нові цегляні будинки на кілька поверхів, мостились каменем дороги, більшало транспорту – на заміну допотопним возам чи фаетонам приходили торохкітливі трамваї. Середмістя заговорило на новий лад – урбанізаційний. Окрім розбудови інфраструктури у Катеринославі швидкими темпами зводились промислові підприємства. Паралельно з розквітом будівництва збільшувалась у місті чисельність пролетаріату.

– Давай утечемо звідси, – запропонував Юрію син шинкаря. – Я так чи так тікатиму. І тобі раджу, аби батько не подумав, що крадіжка – твоїх рук справа.

– Яка крадіжка? – Юрій не міг зрозуміти, про що мова.

Син шинкаря затіяв злодійство. І не лише затіяв, а і вчинив його. Юркові довелося підкоритись обставинам, а відтак втратити житло і харчування.

Вони втекли. Бідний батько. І не тому бідний, що син не схотів ставати шинкарем, перебирати на себе родинне ремесло, а тому, що син, тікаючи, вкрав у батька заощадження. А щоб ніхто не довідався, що гроші вкрадені, молодий аферист підпалив кімнату, у якій, власне, і зберігався сейф. Брандмейстери ледь встигли врятувати шинок від повного згоряння. Юний злочинець пропонував Покосу стати на шлях розбою, описував, мов казочку розповідав, які перспективи відкриються за такого вибору. Але вчорашній селянин змалечку привчений був не брати чужого. Відмовився.

Шинкар переконував себе, що його сина на таке неподобство підбив хлопчина, якому він так шляхетно надав притулок, але десь глибоко в душі розумів, чиїх рук це справа, тому й не став здійснювати на ноги поліцію. Юрій доволі швидко знайшов нову роботу, подружився з дуже привітним юнаком, який у робочому кварталі почувався як риба у воді. Звали товариша Петро Гаркуша, і це саме той друг, який першим прочитав Юркові вірші й наштовхнув молодого письменника на ідею щодо колкого псевдоніму.

Юрко з товаришем тепер мешкав у західному промисловому районі Катеринослава. Та частина міста обростала робітничими поселеннями, як ліс грибами після рясного літнього дощу. Ніде правди діти, життя в тих поселеннях кардинально відрізнялось від життя у респектабельних частинах міста. Замість особняків, які превальювали у середмісті, – на окраїнах невеличкі присадкуваті хатки з покошеними стінами й трухлявими дахами. Вражала повна відсутність елементарних санітарних умов для проживання. У пролетарських кварталах і кроку не ступиш, аби не наразитись на п'яні бійки, різанину, матючиння, мордобій. Били брат брата, чоловік дружину, жінка сина. Колотили руками, качалками, пляшками. Сміття, яке десятиліттями накопичувалося у вузьких провулках між схожими на загони для худоби будівлями, ніхто ніби й не помічав. Складали усе нового, втрамбовували його, місили з багнюкою, яка не просихала навіть у найспекотніші літні дні. Вулицями ходили задріпані кури, обліплені будяками собаки, худі, як пральні дошки, коти. Тут часто помирали при пологах немовлята, їх без зайвого пафосу виносили, замотаними у закривавлене ганчір'я, за хату й там закопували – без відспівування, без слів, без сліз. Юрій бачив якось, як неохайна жінка в заплямованій кров'ю сукні вилізла з сусіднього будинку. Вона була дуже нетвереза, трималась за стіну й от-от мала б упасти. Хлопчина підстрибнув до жінки та підтримав її під лікоть. Вона війнула на хлопця смородом з гнилозубого рота, вишкірилась і хотіла його поцілувати. Аж тут Юрко відчув, як йому на ноги щось упало, вологе й холодне. Подивився, а там лежить маленьке таке дитятко, скручене. Покос затремтів, одскочив на крок і показав жінці на те, що випало із неї. Вона лиш мигцем зиркнула собі під ноги, переступила свою дитину, сіла на сходи і відрізала синю пуповину ножакою, якого витягла з кишені засмальцьованого фартуха. Поворишила ногою дитину, яка не кричала й не подавала ознак життя, зняла з себе той фартух, замотала в нього трупик і побрела, хитаючись, кудись за свій барак. Дорогою губила плоть, яка досі випадала з-під широкої спідниці. Від цієї картини реального люмпенського життя Юрію стало зле, і він з того часу ходив до свого будинку іншою дорогою, аби не ступати туди, де бачив розкидані та втоптані згодом у багнюку частини людського тіла.

Тодішня місцева влада практично не контролювала стан справ у робітничих окраїнах. Саме звідти, із тих окраїн, і розгорілось багаття революційної боротьби. У робітничі поселення до затурканих і неграмотних робітників шеремами, товпищами, юрбами приходили агітатори, котрі вкладали в голови робітничого класу думку. Думка ця полягала у такому: так чи інак, суспільний устрій потребує термінових змін. Причому усі сходились на радикальній думці – зміни ці мають відбутись не еволюційним, а революційним шляхом.

– Чому ви так живете? – питали.

– Та пес його зна, – відповідали.

– А тому, що вас експлуатують безбожно, – пояснювали агітатори.

– Тиць, твоя радість, – потребували глибших пояснень робітники, які не могли збагнути, як можна проводити зустрічі без карафки горілки. – Так есі ж нас не будут тойво, що ви кажете, то ми ж і роботи не матимемо. А за що жити? – Хоч і не письменні були, але свою філософію мали й просто так до рук не давались.

– Ви можете вимагати від влади кращого до себе ставлення, – підносили зарозумілість тієї жінки, що народила мертву дитину, до небаченого рівня.

– Так, – верещала вона в похмільній істеричі. – Хочу хату, як у купця Захарова.

– Ці хати ім по великому рахунку не належать, – закидав вудочку з небезпечною начинкою агітатор. – То усе ваших рук творіння.

Люди замислювались: дуже вже заманливою виглядала ця не проголошена поки що ідея – забрати у багатих та ситих собі. Але мріяли ті люди, як, забравши багатства, переселившись у чужі, як казав агітатор – по суті свої, будинки, з радістю почнуть експлуатувати нових робітників.

– Я б із ними так не панькався, як оце зараз із нами, – розмірковував котрийсь і розповідав, що, скоріш за все, взагалі закував би робітників у кайданки й не відпускав би їх і на годину додому. – Бо ж нап'ються як пить дять, – підсумовував.

Аби не бути білими воронами, захисники народних прав, лицарі робітничих свобод гуртувались між собою, утворюючи нові революційні гуртки.

Перші такого штибу утворення з'явилися у Катеринославі ще за двадцять років до того, як до міста приїхав Юрій Покос. А через два роки після того, як він оприлюднив свої поетичні доробки, Гаркуша запросив його відвідати «Спілку боротьби за звільнення робітничого класу» і саме там прочитати свої тексти вголос перед ширшою аудиторією.

Покос читав вірші людям із жорсткими обличчями й не бачив у них відгуку на свою поезію. Робітники не сприймали його за свого.

– Може, не варто? – питав він у Петра, який волік поета на чергову зустріч із пролетаріатом.

- Давай закриємо очі, заплющимось і зробимо вигляд, що цих людей не існує,
- присоромив друга Петро, і Юрій піддався на такий шантаж.

Ходив по заводських цехах, по гомінких ідальнях, по бараках і завзято декламував римоване слово. Його вірші клеймили п'янство, розпусту, насилля. Були й ліричні, але Гаркуша просив такі не читати, хіба для жіночої публіки. Після читання віршів до справи брався Петро і, вже не добираючи гарних слів, виводив слухачів на такий пік емоційного перезбудження, що після його гарячих промов робітники хотіли брати до рук вила, сокири й молотки і просто зараз вирушати на боротьбу з пригноблювачами.

Юрій, підкорючись проханням друга, не забував і про власні інтереси. Він вступив до гімназії й планував здати курс екстерном. Вчився самотужки вдома у короткі перерви між роботою. Читав ночами, спав по кілька годин, але йому подобалася втома від навчання. Подобалося засинати із книжкою в руках, а, прокинувшись, відчувати, як ті істини із книжки перекочували до його голови й тепер він набагато більше знає про життя, ніж учора ввечері. Гімназія допомогла класифікувати потрібну літературу, потрібні для базової освіти знання. Викладачі освітнього закладу вбачали в Юркових здібностях чималі перспективи.

- Кидайте, хлопче, свої революційні захоплення, - радив один із викладачів. - Не доведуть вони до добра. Вчіться. Вчіться більш серйозно. Вам не можна нехтувати моїми порадами.

- Я б так і зробив, але ж мені заробляти треба. Маму підтримувати.

Що тут скажеш? Хлопчині просто необхідно працювати, а навчання за цих обставин пересувається на другий план.

- Важко працюєте? - навіщось питав викладач.

- Та ні, - весело відповідав юнак.

Насправді в гімназії знали - Юрій Покос здобуває гроші важкою працею вантажника.

Саме за тією вантажницькою професією перетворився довготелесий незграбний підліток на стожильного мужчину. Стискав щелепи від натуги, закидаючи на плечі чималі лантухи - тонші, набиті по зав'язку крупами, грубіші - борошном, та ніс їх із вагона у вагон, чи на склад, чи на вози. Його примічали розпорядники, кликали на іншу роботу, де також потрібні були міцні чоловічі руки. Не відмовлявся од жодної роботи. Треба викопати яму під фундамент чи на кладовищі - копав, кликали вимостити вулицю важкими плитами - мостив, запрошували на сортування овочів - йшов сортувати. Врешті опинився на заводі, серед тих, кого не так давно привчав до своїх віршів. Тепер про ті вірші трохи забув - часу бракувало на їхнє написання. Інколи навіть посміювався над тими юнацькими віршами.

- Немає коли дурнею займатись, - відмовляв Гаркуші, коли той кликав на чергову сходку. - Мені за навчання в наступному місяці платити. І додому думав навідатись. Мама чекає.

– А тато не чекає? – брав на кпини друга Петро. – Який ти мамій, аж сльоза проситься.

Юрія не чекав тато, але він прищепив колись сину тягу до науки. Цікавість до знань пробилась, коли татусь, повертаючись із майстерні, садовив малого собі на коліно й навчав його літер.

– Оце, бачиш, А, – водив коротким вказівним по літері. Коротким він був, бо за роботою якось його підручний – молодший брат Микита – врубав ненароком дві фаланги сокирою. Вони з братом були теслярами. – На що вона схожа? – питав у Юрчика.

– Ня хатку, – відповідав малий.

Батько тулив сина до грудей і гордовито повідомляв матері, яка дивилась на цих двох, не приховуючи захвату:

– Правильно сину, перша літера схожа на хату. З рідної батьківської хати усе починається.

Батько вмів і читати, й писати, бо ж сам був із родини священника. Хотів і дружину навчити, але вона лиш відмахнулась, нащо, мовляв, це мені, он, сина вчи.

Підрісши, коли батька вже не було, Юрко перечитав усі книжки, які були у шкільній книгозбірні. Носився з ними, як зі скарбом яким, із рук не випускав, а на ніч клав під пласку подушку. Брав ті книжечки із собою у поле, коли пас худобу. Лежав на теплій траві, дивився у таку далеку й одночасно близьку блакить неба й мріяв про щось.

4

А про що він тоді мріяв, у минулому столітті, – вже тепер, у прийдешньому, і не згадає. Та вже не про те, аби у сорок із лишком років соромитись назвати себе письменником та не бути впевненим у своєму літературному хисті.

Листа отримав натхненник газети «Селянська правда» – органу Центрального комітету Комуністичної партії більшовиків і Центрального комітету незаможних селян – Сергій Пилипенко. Не посміявся, не викинув кореспонденцію, як того боявся Юрій Покос, а передав відкритий конверт секретарці, що пробігала повз, і попросив її відповісти авторові згодою.

– Селянськими поетами ми не розкидаємось! – проголосив порожній кімнаті, бо секретарка вже встигла вибігти й зачинити за собою двері.

Перший тираж харківської газети побачив світ ще першого липня двадцять першого року. «Селянська правда» стала правонаступницею газети «Селянська біднота». Тобто така зміна назв мала б говорити про те, що з біднотою на

селі вже покінчено раз і назавжди. Покінчено не з самими бідняками, а з таким ганебним явищем, як біднота. Газета відразу здобула прихильність та повагу тисяч читачів, і це були не лише сільські мешканці. Городянам також подобалось читати про сільські будні – сільські будні, що так відрізнялися від міських.

Юрій Покос, живучи у Києві, тричі на тиждень купував нові номери багатотиражки й читав із задоволенням від першої до останньої шпальти. Відтак саме це дистанційне знайомство з чудовими авторами, які надавали для друку в газеті дотепні фейлетони, карбовану поезію, правдиві журналістські нариси, наштотувало на ідею написати в редакцію – ану як і його доробками зацікавляться.

Допоки лист Юрія блукав лабіринтами поштових відділень, у столичній редакції газети «Селянська правда» йшла гаряча дискусія щодо необхідності створення окремої літературної організації на противагу подібним організаціям пролетарського спрямування. Організація мала б опікуватись виключно селянськими проблемами, здобутками та перспективами.

– Революційно-селянські мистці, йдучи в ногу з пролетарськими, братимуть матеріал для творчості з сучасної дійсності і побуту часів революції. Оспівуватимуть революційну романтику життя й боротьби трудящих мас, переважно селянських, у минулому. Освітлюватимуть все в дусі матеріалістичного світогляду, – торсаючи хвилястого чуба, говорив Сергій Пилипенко, редактор газети «Селянська правда». – Отож, основним завданням спілки селянських письменників має бути створення широкої побутової картини. Нам потрібні твори зі всебічно розробленим сюжетом, головним чином із життя революційного селянства.

– Пропоную згуртувати молодняк, який пише про село. Таких, я думаю, знайдеться чимало, – вплився в бесіду круглолиций чоловічок з іронічним поглядом і великими записинами, що віщували про таке: невдовзі цей чоловік стане зовсім голомозим.

– Давайте, товаришу Губенко, також долучайтесь, – посміхнувся редактор. – І тут самим молодняком не обійтись. Потрібно шукати зрілих митців, які вже показали себе на літературній ниві.

– Так я ж уже мудрую над союзом пролетарських письменників. Та ще й хотілося б щось сатиричне окремо випускати.

– Пролетарські письменники зачекають... а от селянські не можуть чекати. Впрягайтесь, товариші, впрягайтесь.

– Єсть назва! – піднімається хтось із середини кімнати, де, власне, й засідають. – Єсть назва для селянської спілки. Нехай буде така назва – «Плуг».

Пробити дозвіл на створення письменницької організації «Плуг» виявилось не такою простою справою. У забюрократизованих мізках радянських чиновників панували перестороги «як би чого не вийшло» та страх «як би за це не поставили до стінки». Існування організації Сергію Пилипенку доводилось відстоювати в ідеологічних та творчих баталіях. Лише після того, як «плужани» спільними зусиллями випрацювали й оприлюднили статут

організації, «Плугу» дали зелене світло. У статуті зазначалось, що метою організації селянських письменників «Плуг» є нещадна боротьба з власницькою міщанською ідеологією серед селянства. «Плужани» пообіцяли вести плідну роботу з виховання у душі пролетарської революції як своїх членів, так і широких селянських мас. Присяглися залучати їх до активної творчості в цьому напрямі.

Проти подібних аргументів чиновницький страх і перестороги виявлялися безсилими, а якби ті продовжували чинити опір, то й контрреволюційними.

Із високої платформи згуртованих селянських письменників найбільше діставалось критики, нарікань, а подеколи й образ так званим «буржуазним» літераторам: неокласикам, футуристам, імажиністам і символістам, яких іще кілька років тому так жалували й перед якими схиляли коліно як перед авангардом літературної думки. На сталі переконання плугарів, подібні літературні течії носили загрозливо хибний характер, бо не відтворювали життєву боротьбу селянина за свої права, за рівність і братерство. Ці футуристи-символісти здебільшого кидались у чисте мистецтво, мало зрозуміле широким верствам населення. Імажиністи та неокласики, мовляв, бездумно бавились формою, тишилися своїми вміннями, геть забуваючи про читача та про його сподівання знайти у літературному тексті заклик до боротьби чи підтвердження правильно обраного шляху тієї боротьби.

– Завданням «Плугу», – оголошував на зборах товариш Пилипенко, – є не культивування форм, що існували дотепер у буржуазній літературі, або перенесених звідти в сучасну післяжовтневу, а виявлення нових принципів і типів форми шляхом практичного оволодіння старими літературними формами й перегартування їх у новому класовому змісті.

– Закликаю не лишень дотримуватись постулатів нашої організації, – емоційно розмахував руками Андрій Панів, – а й вивчати сучасне село. Ретельно аналізувати його побут. А окрім цього, не втрачати тісних зв'язків із селянськими масами. Бо знаю, є вже серед нас, так званих селянських літераторів, ті, які жодного разу села не нюхали, ті, які не відрізняють на око бугая від корови.

У залі сміялись, а оратор вів далі:

– І затісуються у ряди, і пишуть, бо через спілку нашу ті тексти бачать світ. Але в них, у тих графоманських письменнях, – і крихти правди немає, хоч як шукай. От, товариші, будь ласка, до прикладу. – Товариш Панів виймав із кишені невеличку книжечку, бив нею, як сухою таранею, по долоні, чим знову викликав сміх, розгортав довільно й вигукував: – О! Знову починають оспівувати українську ніч, зорі, те-те-те-те, місяць, ой-ой-ой-ой, соловейко... – Знову сміх у залі. Панів закриває книжку й кидає її під ноги. – Досить! Вже оспівали ту українську ніч до нас. Сто разів оспівали, аж оскома на язиці. Потрібно показати через вірші, як звиятно працює радянський селянин, як трудиться він у дружньому колективі, як він, цей селянин, змінився на краще за нової влади.

У гонитві за віднайденням єдино вірного бачення літератури в сучасному суспільстві селянські письменники поклали на свої плечі задачу окультурення селянства. Піднесення культурного рівня здійснювалось щосекундно шляхом творення більшої кількості друкованої продукції на

потребу широких мас. Широкі трудові маси, правду ніде діти, не надто переймалися складними літературними процесами, що оце відбувались у письменницькому середовищі. Широкі трудові маси в переважній більшості своїй, як і за старої влади, думу думали, як прогостуватись та як би так спину гнути, аби її не зламати на тих пролетарських і сільськогосподарських будівництвах. Твори селянських письменників самі селяни не завжди приймали одностайно і схвально. Тому спілчани вирішили проводити активну просвітницьку роботу. Досить дієвим засобом пропаганди у численних філіях «Плугу», яких було чимало по всій республіці, виявився буржуазний – вечірки. Плужанські вечірки у невеличких містечках вирізнялись частотою й гучністю. Жодна дрібна філія не оминала можливості погуляти вволю на творчому вечорі, чи на вечірньому читанні, чи на зустрічі з письменником. Тим більш на зібрані членські внески завжди накривали худо-бідно якийсь стіл, принаймні наливка та яблука на тім столі були завжди. У п'янкій мистецькій атмосфері віршоплети з легкістю видавали себе за поетів, а борзописці виглядали як справжні живі класики. Окрім філій Україною ширилися периферійні секції «Плугу». Чи не кожного сількора величали поштиво письменником і запрошували на численні вечори, зустрічі та диспути. Закрутило тим «Плугом» так, що почалась непомірна гонитва за кількістю прочитаних лекцій, проведених зустрічей, написаних статей і рядків. На вулицях маленьких містечок не здавався дивиною подібний діалог.

– Ви, товаришу Ксеніє, де сьогодні ввечері гулятимете? – питає юнак симпатичну стрижену дівчину, якій від сили років сімнадцять.

– У «Плузі» читатимуть мою поему про трактор, – відповідає задоволено товаришка Ксенія.

– А ви написали поему? – дивується юнак і тут-таки додає: – Ти ж у школі самі двояки з письма мала.

Товаришка Ксенія б'є хлопчину по голові тонким портфеликом, у якому, безсумнівно, заховані нетлінні рукописи. Хлопчина показує їй язика та крутить біля скроні вказівним пальцем. А товаришка Ксенія з високо піднятою головою крокує стежечкою, що в'ється між кущів ожини. Вона членкиня оратівського селищного відділення «Плугу» з дворічним стажем і гадки не має, що її поему прийдуть слухати аж чотири п'ятнадцятилітні слухачі – які також є членами цієї письменницької організації й також написали по поемі про трактор.

Уся ця формалістична надмірність працювала не на користь організації. Просвітянський метод у середині двадцятих почав втрачати актуальність. Письменників-плужан з іменем оточувало занадто розпухле коло початківців, людей, часто позбавлених будь-яких талантів. Згодом термін «плужанство» став синонімом обмеженості. Рядові члени «Плугу» видавали на гора тексти низького художнього рівня, виявляли примітивізм у розкритті людської психології. Їхні селяни були чимсь на кшталт картонних ляльок – плоских, однотипних, бездушних та бездумних.

Зрештою метод масовості, який сповідували плужани, завдав чималої шкоди розвитку молодій українській літературі, оскільки поповнював письменницькі лави людьми малоосвіченими, некультурними і позбавленими таланту.

Але це усе буде згодом... а поки...

Юрій Будяк отримав відповідь із редакції, але не таку, на яку сподівався. Кращу! Його не лише планували друкувати, а й запрошували доєднатись до гурту письменників під дахом спілки «Плуг». А це, своєю чергою, означало добрі новини – друкуватимуть його постійно й доволі часто. Юрій доєднався до київської філії, яка вже нараховувала чи не два десятки тих, хто більшою чи меншою мірою писав на тему села. Раз на півроку письменник Будяк не відмовляв собі у задоволенні з'їздити до столиці на спеціальні понеділкові плужанські вечори, які відбувались у харківському «Селянському будинку».

Під час плужанських понеділків талановиті відомі письменники красномовно обговорювали тексти одне одного, сперечались, доводили одне одному свою правоту – аж до хрипу. Більш запальні навіть бились, але то бувало вкрай рідко.

Юрія Яковича під час чергового візиту до столиці й зустрічі в «Селянському будинку» вразила читана молодим письменником Андрієм Головком «Червона хустина». Андрій читав, і вся його постать випромінювала біль, страх і ще якісь дивні відчуття. У залі перешіптувались, чи, бува, не автобіографічна та «Хустина», і сходились на думці, що таки придумана, вигадана з уламків чужих життів. Будяк слухав і думав чи то з радістю, чи з жалем, що сам ніколи так потужно не напише. Хоча були часи – і він стріляв, і він бачив смерті. Але ж не підходив до злочину аж так близько, як справжній кривавий убивця.

Згодом Юрій, як і інші «плуги» й «борони», дізнається про вбивство дружини й дочки, скоєне Головком, вбивство, котре він так ретельно описав задовго до виконання свого безбожного, заздальгідь добре обмізкованого плану.

На одному з літературних вечорів, влаштованих спілками «Плуг» і «Гарт», Юрій зазриміти чоловіка, який стояв біля стіни й уважно слухав дискусію про щойно проголошені вірші поета-початківця Усенка. Згадав, що у двадцятому в Кам'янці-Подільському стрічались із тим чоловіком...

Тоді яскраво майоріли сподівання на створення власної української держави. Хто ж знав, що мине досить короткий в історичному розумінні час – і називатиметься рідна земля не «народна республіка», а «радянська соціалістична»? Ніхто тоді цього не знав, і навіть оцей молодик, що подивився зараз на Юрія й підморгнув дещо легковажно. Упізнав, виходить. По закінченні дискусії Сергій Пилипенко закликав товаришів по перу до тиші й оголосив:

– Товариші! А тепер прошу до слова Григорія Косинку.

Що тут знялось у залі... Усі зааплодували, закричали, підхопили письменника Косинку й підкидали його аж до стелі. Будяк також радів, авжеж, він знав цього прекрасного літератора, рукописи котрого хотіли друкувати чи не усі видавництва в радянській Україні.

А тоді, при першій зустрічі з Будяком, Косинка бажав одного – евакуюватись на захід, подалі від більшовиків, які наступали. Червона армія рухалась у західному напрямку, примушуючи Центральну Раду та українську армію відступати. Разом із працівниками Ради тікали від карального меча й прості люди, які боялися потрапити під навалу червоних. Чому молодий Косинка понад усе хотів, аби його евакуювали, залишилось для Будяка загадкою. Та хоч би як там було, втекти Григорію не судилось. І, може, добре, що не вийшло, адже у тому ж таки двадцятому завдяки літературно-мистецькій групі «Гроно» побачили світ три новели Косинки, завдяки котрим, власне, молодий автор став знаним та популярним...

За десять років українській культурі вдалось компенсувати відсталість від інших культур, російської зокрема. Та що там компенсувати, потужна армія українських радянських письменників переважила вплив будь-якого чужого літературного впливу. Армія ця складалась із п'яти тисяч літераторів. Звичайно, не всі вони могли згодом увійти в престижний клуб письменників світового масштабу, багато з них писали посередньо, багато й зовсім недобре. Але п'ять тисяч тих, хто згодом міг би видати на гора бодай одне геніальне оповідання, бодай один вагомий вірш – і Україна могла б вважатись найпотужнішою в літературному плані державою. Із тих п'яти тисяч років за двадцять плідної праці над собою могло б вирости бодай десятеро таких, як Шевченко? Могло й більше. Якби не та обставина, що не мали українські молоді письменники двадцяти років, а мали вони лиш трошки, лиш дешицю відведеного для творчості життя. А потім те життя нагло й безцеремонно забрали. Забрали чи й на зовсім, чи придушили страхом, що вже й писати так вільно і сміливо не могло, – стихли музи, відвернулись, заплющили очі, затулили вуха, бо не могли чути тих пострілів, тих стогонів і тих прокльонів, що неслись із харківського будинку «Слово».

Почалось масове нищення української інтелігенції в квітучому травні тридцять третього. Предтечею до цього нищення стало самогубство Миколи Хвильового. А тоді арешт Пилипенка, а за ним ув'язнення Косинки...

Члени «Плуга» – письменники, які прибули до Харкова переважно з периферії, з віддалених і не дуже куточків республіки. Привозили із собою цілі торби написаного, віддавали усе це на розсуд редактору Пилипенку. Він, маючи неабиякий журналістський досвід, відразу вихоплював найперспективніших початківців. Брав під крило, ставився як до рівних. Часто допомагав матеріально, коли бачив, що поет ледь ноги волочить від недоїдання чи руки ховає за спину, аби ніхто не побачив кривавих мозолів на тих руках (бо ж цілісінький день цей майбутній цвіт нації розвантажував вагони з вугіллям, аби прогудувати себе та родину).

Юрій Будяк тримав перший номер «Плуга», що вийшов у двадцять четвертому році завдяки кооперативному видавничому товариству письменників «Плужанин». Роздобув його в бібліотеці. З завмиранням серця листав його. Не тому серце Юрія завмирало, що на сторінках видання десь причаївся і його письменницький доробок. Тішила чоловіка думка про безмежні можливості теперішньої молоді, про широкий шлях, яким вони підуть, – без воєн, вбивств, наглих смертей. Упевнений був – за таким поколінням спиняться

війни, розквітне Україна буйним цвітом, рознесеться слава про неї повсюди. Хоч надворі, у тих селах, про які оце писали плужани, селян нещодавно викосив голод двадцять першого року, хотілось не помічати страшного, хотілось писати й читати про щось світле, добре. Ніс альманах додому, зачинався у маленькій кімнаті комунальної квартири, сідав, як хлопчик, підібгавши коліна, на розхняблений диван і впивався у сторінки. Що далі читав, то більше розчаровувався – зі сторінок альманаху на нього дихала не та потужна правда, нехай навіть гірка або болюча, якою ділились під час літературних посиденьок, а щось зовсім інше. Якесь плакатно-картонне, лубочно-штамповане, обрізане за потрібним шаблоном. Звичайно, у збірнику були реальні малюнки з життя в українському селі. Але художня цінність! Де вона? Загубилась, знецінилась від змальовування ілюзорних успіхів колективізації. Оповідання, есе, вірші піднімали на ура процвітання артілей та комун. А він же знав про той голод, він же слухав, що кажуть люди, що каже мати, на яку й дивитись було боляче. Не допоміг матері навіть той хліб, який він возив з міста. Померла. Зійшла в могилу навіть не так від голоду, як від розуміння, що це несправедливо – голодувати на таких благодатних чорноземах.

Дивувався Юрій, як можна не помічати справжнього стану речей – фактичного знищення українського хлібороба.

«Відірвались ми від землі, не відчуваємо її, – говорив сам із собою, слухаючи, як за стіною сусіди сваряться через чергу до нужника. – Усі селянські письменники кинулись до столиці, не бачать, не чують, не знають, яке воно – селянське життя. Пишуть те, чого хотілося б, але чого немає».

– Поцілуй мене в сраку! – верещала за стіною сусідка, а їй у відповідь кричав чоловічий голос:

– Поцілуй собаку в сраку!

«А може, так і треба? Не помічати бруду, – розмірковував далі Юрій Якович. – Хто зна, хто зна...»

Юрій вийняв з-під дивану невеличкий, не більший ніж жіноча долоня, записник, черкнув двійко слів і потягся рукою до полиці з книжками. Дістав «Fata morgana» Коцюбинського. Блокнот впав на підлогу, відкрившись на тому місті, де його останній раз турбували. «Сказати на з'їзді» – значилось там.

Він щось казав на з'їзді письменників, але його не чули, як не чули інших, подібних до нього. Гриміли й неслись приміщенням гучні голоси правильних промовців – тих, які опирались не на художні принципи поетичного слова, а на керівну роль партії у формуванні літпроцесу і на особистий неповторний, неоціненний внесок комуністичного найвищого керманіча у той процес. Новий вождь оселився у Кремлі на довгі роки, і з кожним новим роком його владарювання все рідше можна було почути живе слово, слово правди, слово, не оброблене кислотою лицемірства та блюзнірства.

Ох, як же тоді закрутилось! Мов у жакливному сні, із котрого не можна виборсатись. І як воно почалось, від чого відштовхнулось? Якось прогавили, випустили з поля зору, недогледіли. Й отямитись не встигли, як письменники стали чи не найпершими ворогами свого народу. Ті, хто цілодобово шукав

шляхів полегшення життя знедоленим, виявились у перших рядах зрадників. І так усе це підступно підкралось, ззаду, зі спини, і встромило гострого ножа між ребра...

Спочатку журнали, альманахи та газети почали друкувати критичні статті про тих письменників, котрі дозволили собі описувати не звичайні перемоги на мирних фронтах, а реальну правду життя. Спеціальними постановами ідеологи вимагали подібних викриттів. У тих статтях письменники-пристосуванці з тих, хто не мав достатнього таланту, кльовали, цькували й гавкали на колег. Навіть Сергій Пилипенко у статті, яку розмістили в «Плужанину», різко висловлювався щодо неправильних письменників. Колонка сповіщала, зокрема, й про те, що вчорашній основоположник справжнього українського слова товариш Хвильовий не гребує використовувати в текстах порочні естетичні концепції. Ініціативу головного плужанина підхопили рядові стрічкогоні. Яких лиш епітетів не придумували, якою словесною отрутою не плювались у бік тих, хто не вписувався у циркуляри й виписані сталінським режимом правила.

Літературний моноліт, який здавався таким непорушним, незважаючи на свою неоднорідність, дав тріщину. На початку тридцятих із тих п'яти тисяч виплеканих Україною письменників більша частина писали під диктовку, злобливо тупотіли ногами, даючи зрозуміти вільнодумцям, що й на них знайдеться управа, клеймили критичними статтями наліво й направо всіх неугодних вождям і вождикам, великим начальникам і їх підлабузникам. «Плуг» розростався як на дріжджах і при цьому безповоротно ржавів. У селах ватажки письменницьких осередків проводили збори за зборами, гатили селянські душі й тіла багатослівними лекціями, розводили демагогію навколо письменництва, письменників, книжок – тих, які варті уваги, і тих, кого читати конче заборонено.

Такий міцний на початку двадцятих «Плуг» затерся між навалюю псевдолітераторів. Плужанами стали ті, хто носив домоткану сорочку під тоненький пасочок, розповідав про колгоспні звіяти, ніколи не виїжджаючи зі столиці навіть на природу. Писали замість віршів куплети, замість оповідань – замітки, замість критики – критиканство.

Був травень, рясно цвіли дерева, коли літературний Харків накрила страшна, хоча й очікувана звістка: письменник Хвильовий застрелився у своїй квартирі. Багато хто з літераторів, котрі писали щось більше, ніж хвалебні оди державному устрою, почали палити написане або ховати те написане по знайомих, якоюсь письменницькою інтуїцією відчуваючи недобрі часи, що насувались. Новітня інквізиція не забарилась – і вдарила вона по отому сегменту, який так вільно себе почував у новій державі, так багато мріяв і так багато на себе брав, – по отому Відродженню, що нараховувало, звичайно, не п'ять тисяч, а кілька сотень трибунів слова, гігантів вільної думки.

Юрій Будяк і своє палив, бо ж було і в нього понаписувано чимало чогось подібного до «Геть від Москви» покійного Хвильового. Він бо так палко бажав втекти од московського протекторату, від тієї осоружної московської опіки, важкої братської руки, що не підтримує, а скорше давить. Бажання це було за давнини, вже встигло й перекипіти, бо ж тельбушилось у ньому ще з самої юності. Палив рукописи і знав – ніколи більше він не візьметься за актуальну, злободенну, викривальну літературу. Банальний інстинкт

самозбереження брав гору над іншими інстинктами, у тім числі над бажанням стати безсмертним завдяки потужним текстам. Письменник не віддав вогню лише рукописи творів для дітей. Дивився на ті назви: «Маленьким діткам», «На вовка», «Загадочки-думочки» і найулюбленіше – «На городі цап-цап».

Такі теплі й милі віршики... Хотілося закутатись у ті загадочки-думочки, аби оминув страшний тридцять третій. До Києва ще не дісталась залізна рука дикого правосуддя. А до будинку письменників «Слово» щонаочі під'їздила таємнича автівка. Та автівка везла цвіт нації в якісь потойбічні закамарки, звідкіля вони або не виходили зовсім, або виходили іншими – приниженими, позбавленими крил та голосу.

У листопаді тридцять четвертого заарештували, а вже за місяць розстріляли геніального Григорія Косинку. А до цього під жорна державного політичного управління потрапив фундатор «Плугу» Сергій Пилипенко. Наприкінці тридцять третього у нього відібрали волю, а в березні тридцять четвертого – життя. Колегія ОДПУ Української радянської республіки затвердила пропозицію щодо застосування проти письменників найвищої міри соціального захисту!

Дамоклів меч завис над багатьма спілчанами, отими, які ще кілька років тому так хотіли потрапити до омріяного гурту, що називався коротко і влучно «Плуг», а тепер, можливо, картали себе за необачні бажання. Атож-бо, сам керівник об'єднання знищений за контрреволюційні дії... Це ж він міг бути основоположником цілої контрреволюційної організації... І понеслось – писали хто швидше, доноси один на одного – літературною, співучою, гарно припасованими реченнями, складно, як ото могли оповідання написати, чи новелу, а чи й роман.

Юрій Будяк ні на кого нічого не писав, чекав, коли за ним прийдуть. Знав, як це має відбутись, бо ж за ним вже двічі свого часу приходили – спочатку в двадцять другому, а тоді знову – і двох років не минуло, як постукали серед ночі у двері. Тоді його оминуло ув'язнення, бо ж були і захисники і самому підозрюваному давали можливість виправдатись, пояснити.

У тих двадцятих чека висувала Покосу сміховинні обвинувачення, тісно пов'язані з містом Біла Церква. Нібито він під час нападу білогвардійців брав участь в урочистій зустрічі ворожої армії. Юрій справді у зазначені роки жив у Білій Церкві, навіть двічі його там обирали заступником голови «Просвіти».

Перша спроба заградувати Юрія Покоса не знайшла відгуку в суддів. Народний суд виправдав чоловіка, але комусь у тім чека усе не сиділось на місті, усе хтось у тому чека хотів, аби Покос не гуляв на волі. Та й удруге, у двадцять четвертому, суд не побачив у діях Юрія складу злочину. До того ж свідків обвинуваченню знайти не вдалось. Усі ті обвинувачення базувались на чиемусь доносі. Ім'я донощика в суді не оприлюднювалось, хоча прізвисько його Юрій запам'ятав на все життя. Посилялись на людину під ім'ям Серп.

Було дивно тепер, коли спливли роки, згадувати ті часи, коли суд міг двічі виправдати людину, бо не було достатньо доказів. Смішно. Зараз усе по-іншому, в дію вступила вбивча машина, без душі, без серця, без мізків, яка запрограмована була на одне – чітке виконання наказу. Ніяких доказів ніхто більше не потребував, досить було того, що написано в анонімному листі.

За письменником Будяком прийшли першого лютого тридцять п'ятого року. Подзвонили у двері, сусіди сиділи тихенько у своїх кімнатах і робили вигляд, що їх немає вдома. Квартирою розносились довгі протяжні сигнали дзвінка, що означало – гості саме до Юрія Яковича. Він не відчиняв, тому хисткі двері було вибито, Юрію Яковичу скручено за спиною руки, ніби він вбивця чи нападник, і поволочено його вузькими сходами в сумеркову холодну підворотню, а вже звідтіля – до ще темнішої, ніж ця зимова підворотня, в'язничної камери.

У столичній в'язниці Юрій провів трохи більше як півроку, доки тривало слідство. Усе чекав, що його, як і тих, по чий справі проходив, ось-ось розстріляють. Але чи то фатум втрутився, чи ще які сили, засудили лиш на п'ять років. У обвинувальному висновку, який ретельно підготував уповноважений НКВС Проскураєв, зазначалось: «Юрію Яковичу Покоєву, 1879 року народження, уродженцю Полтавської губернії, інкримінується приналежність до контрреволюційної організації, очолюваної Сергієм Пилипенком, а також активна контрреволюційна діяльність і терористичні настрої». Окрім цього, Покоєва підозрювали у тісних зв'язках із розстріляним Григорієм Косинкою.

– Оце-то тісні зв'язки! – бурмотів Юрій, випадаючи з короткого сну.

Розклепив важкі повіки, обдивився темне приміщення, в якому битком люду, почув кроки, що лунали десь за зачиненими дверима, і ще до того, як цей хтось, кому належали кроки, відчинив двері барака, встиг закінчити розпочату думку:

– Один раз його бачив у Харкові й один раз у Кам'янці.

– Вста-а-ати! – заволали в унісон два ще не протверезілі вохривці. І один із них звернувся напряму до Покоєва: – Встати, контра націоналістична!

5

Новий тисяча дев'ятсот двадцятий рік Юрій Покоєв зустрів у Кам'янці-Подільському. І що його усе повертало до того міста? Був там за п'ять років до того, у військовому шпиталі. А у двадцятому направили з Центральної Ради для узгодження низки питань, пов'язаних із фінансуванням армії.

Невеличке містечко Кам'янець на Поділлі було потужним центром формування військ Української Народної республіки. Вулицями снували колони вояків, які ще не нюхали порошу, молодих і полыхливих. Вони йшли вмирати за те лише, що хотіли свободи й незалежності, хотіли вільної України, а не московської ватчини.

Саме на подільській землі у коридорі секретаріату стикнувся Покос із молодим Косинкою, який виділявся з-поміж людей, котрі очікували евакуації, тим, що був призовного віку й зовні скидався на вояка, хоча вдягнений у цивільне й міг вповні бути простим селянином. До Косинки тоді присікався офіцер. Цей прапорщик усе допитував, чи, бува, не засланий від більшовиків козачок цей парубок. Користуючись своїм статусом, Юрій Покос відвів Григорія від офіцера. У спокійній бесіді довідався, що той мало не рік перебував у повстанському загоні легендарного трипільця отамана Зеленого, який боровся і проти гетьмана, і проти Петлюри, і проти більшовиків.

– Не думаю, що потрібно про це багато говорити. Краще забути, – сумно казав втомлений Косинка.

Тоді Юрій Покос не знав, що перед ним майбутній письменник і що невдовзі вони стрінуться вже за кращих обставин. А ще пізніше доля припне Покоса до Косинки й закине за тісні зв'язки з цим малознайомим молодиком аж у Казахстан.

– Ну Казахстан – все ж не Африка! – почув Юрій останню фразу в сумних розмислах Іллі Савича й не зміг втримати сміх.

Ілля Савич здивовано оглядав товариша: чи, бува, не збожеволів – так сміятись, коли хочеться вити вовком од того життя-буття. Он, вчора охоронці притягли Юрія на собі – так наробився, кинули на нари, цілісіньку ніч стогнав. А тепер, бач, гигає. В Іллі Савича був такий стурбований вигляд, а в Юрія так боліло все тіло, що він урвав свій раптовий сміх.

– Все нормально, – заспокоїв, звішуючи ноги з лежанки. – Це я згадав своє. Давне.

– Ну, то поділіться з товаришами, – попросив професор. – Хіба вам шкода?

Те своє давнє ворог народу Юрій Якович Покос згодився переповісти охочим. Пошепки, щораз потроху перед сном. Його історії, сповнені військового героїзму та романтики мандрів, додавали сил, сповнювали надією на краще, на бодай якесь майбутнє.

– От же ж бреше, як по воді пливе, – не вірили у ці розповіді одні.

– Тш-ш-ш, – просили інші, хто й краплі не сумнівався у правдивості Покосових оповідок.

– Спочатку був Крим, а тоді... Тоді Кавказ. Після Кавказу ох як далеко мене закинуло...

Далекі мандри

У губерньському місті Катеринослав Юрко не затримався надовго. Кликали до себе інші землі, інші народи, інші звичаї та традиції. Хотів не з книжок, а на власному досвіді вчитись далі. Як виповнилось йому двадцять – гайнув вкупі з Петром на південь. Устиг закінчити три курси гімназії, заощадив трохи грошей, попередив матір, що його якийсь час не буде.

– Хочу побачити світу. Знати, чим люди живуть поза нашою землею, – утішав, і мати благословила на путь.

Зібрала в торбу харч, вклала вишиту батькову сорочку.

– Оберіг, – сказала.

Перехрестила тричі й відпустила.

Природжена цікавість і молодецька допитливість виявились не єдиними причинами від'їзду. Юрко тікав від можливих неприємностей, які могли йому загрожувати через занадто близьку дружбу з політичними гуртківцями. Деяких із тих гуртківців уже викликали до поліційних відділків, проводили там із ними довгі бесіди. Петро Гаркуша також побував на аудієнції у фараонів. Він і був ініціатором втечі.

– Найкращий спосіб уникнути питань – десь подітись, – доводив товаришу.

Петро ніколи докладно не переповідав, про що саме з ним говорили у царській охоранці. Але згодом один із їхніх спільних друзів, котрому також пощастило побувати у катівні, вибавив деяку інформацію. Декілька членів одного з політичних гуртків пили пиво у шинку, наповненому людом та цигарковим димом, гомоном та брязкотом скла. Серед них – Юрій Покос.

– Вони усім пропонують співпрацювати. І мені пропонували, але я їх... – і гуртківець нахилився до хлопців і розповідав, куди він послав нахабних жандармів. – За це вони до мене приставили спостерігача. Он він, думає, я не бачу, – озирнувся та спрямував погляд на чоловіка з розгорнутою газетою. Чоловік подивився на гурт молодиків і, посміхнувшись, знову взявся до читання. – Треба подивитись, за ким не стежать – значить, того завербували.

«Треба подивитись, – подумав Юрій про Петра, а тоді подумки присоромив себе за ці підозри. – Хоч би як там було, я йому довіряю. Він мій друг».

Місцева влада, яка не реагувала на побутові неподобства у робітничих районах, пильно стежила за настроями робітників. Мала нишпорок із пролетаріату та борців за свободу цього пролетаріату.

Імперією ширились ідеї революціонера Ульянова, який називав себе Леніним, вже чітко звучало його кредо, котре скоріше походило на погрози самодержавству. «Російський робітник, – гаркавив низькорослий революціонер з-за кордону, – піднявшись на чолі усіх демократичних елементів, поборе

абсолютизм та поведе російський пролетаріат (поруч із пролетаріатом усіх країн) прямим шляхом відкритої політичної боротьби до звияжної комуністичної революції». Від інфекції соціал-демократичних доктрин залихоманило й Катеринослав. Тепер вчорашні наївні народники виглядали на тлі аж занадто войовничих послідовників марксизму дрібними ліриками у коротеньких штанцях. Юрій встиг лиш раз відвідати марксистський гурток «Спілка боротьби за визволення робітничого класу», і саме цього разу гуртківцям довелось тікати, бо ж на них влаштували облаву. Покос вислизнув, а Гаркушу впіймали. Віднедавна у робітничі поселення чи не двічі на день навідувалися жандарми. Придивлялись, прислухались, кроку не можна було ступити, аби не наштовхнутись на слугаку політичної поліції. Петро Гаркуша був сам не свій, казав Юркові, що за ним стежать і, можливо, хочуть іще раз заарештувати.

– Ти ж нічого не підписував? – поцікавився Юрій.

– Не думав, що назвеш мене зрадником, – образився товариш і кілька днів по тому не навідувався до Покоса.

Переборовши образу, запропонував другові здійснити подорож на півострів Крим.

– А тоді можна й на Кавказ дременути, – із захватом окреслював плани на майбутнє.

Молода, схильна до авантур душа рвалась до чогось нового й незвіданого. Хотілося селянському сину побачити світу, збагнути, який той світ неоднорідний, кипучий та безкінечний. На порозі нового століття думалось, що увійти в тисяча дев'ятсотий – це перейти своєрідний рубікон застарілих забобонів, непотрібних традицій, рабських уявлень про світобудову. Перейти, аби там, по той бік муру дев'ятнадцятого століття, відкрилося щось небувале, осяйне й правдиве – подібне до того, що описував російський поет. Юрій натхненно прокручував у пам'яті поетичні рядки, які (дуже хотілось у це вірити) могли стати передбаченням: «Важкі закови упадуть, темниці рухнуть, і свобода вас прийме радо біля входу». Юрій Покос прагнув свободи, усіма клітинами тіла й душевними фібрами бажав, щоб окупи впали. Під окупи він мав на увазі доволі широкий спектр понять. Вірив, що оці революційні вітри зможуть врешті-решт, нехай не зараз, нехай через тридцять, п'ятдесят років наблизити його до мрій, які вклав у сина покійний батько.

– А це що за літера? – питав татусь. Маленький Юрко не відав, що то за літера така чудернацька, майже наприкінці абетки примостилась. – Запам'ятай, сину, з цього рогачика починається назва твоєї прекрасної Батьківщини. Це У, Україна. Не частина Московії й не Малоросія, прости Господи. Буде ще, буде нам воля, зітхнемо ще на повні груди, звільнені та щасливі. Як козаки на Січі – самі собі пани, самі собі хазяї.

«От добре було б, аби ще за мого віку це сталось», – думав Юрій і від передчуття чогось прекрасного посміхався.

– Чого ти шкіришся? – питав Гаркуша. – Давай, збирайся. Завтра й вирушимо.

Юрія Покоса не могла залишити байдужим напівдика природа Криму. Як вона відрізнялась від рідної Полтавщини, де народився й провів дитинство, та й від Катеринослава з його промисловим поступом, націленим у майбутнє. Тут ніби завмерло життя. Величні у своєму спокої гори, що грядую захищали півострів від буйного моря з півдня, та мовчазні, прекрасні у своїй одноманітності рівнини... Такі не схожі на українські кримськотатарські національні костюми... Ті яскраві жіночі й витримані чоловічі вбрання доладно сиділи на прадавніх тюрках – корінному населенні Криму. Кримські татари ніби зішли зі сторінок тієї книжечки, що читав у дитинстві Юрко. То була казка про султана і візира, а також про прекрасну принцесу, через яку між колишніми друзями розгорілася справжнісінька війна. Згадав ту книжку, й замлостило під серцем. Десь вона там і стоїть на полиці в старій хаті. Десь там, у доладній білій мазанці під солом'яною стріхою чекає на нього мати. Одігнав умить сумні спогади й зітхнув голосно, увібравши повний рот солонуватого повітря. Селянин уперше бачив море, вперше торкався босими ногами гладенького, відшліфованого часом та водою каміння, вперше слухав шум хвиль. Море здалось йому досконалим – спокійне й незворушне, як мудрець на лінії горизонту, воно кардинально змінювалось біля берега, стаючи грайливим, мов дитя. Море пестило дрібну гальку гронами кучерявих бульбашок, вколисувало вузьку берегову смугу, а вколисавши – сильно било потужною хвилею, аж той берег тікав від моря. І знову заспокоювалось, зігнавши пасію, вивільнивши негативну енергію, робилось по-котячому ніжним, тягнуло до себе змокрілі камінчики. Ті камінчики підстрибували, відчуючи лоскіт водяних пальчиків, бавились, пірнаючи у прозору воду, й лежали там тихенько, аби трохи відпочити від тих ігрищ. Юрко не міг із собою нічого зробити, нікуди не міг подітись од ліричного настрою, який навіювало тепле Чорне море. Уявлялось йому, що те море десь за небокраєм стікає шумним гігантським водоспадом, що той небокрай різко вривається, підтверджуючи прадавні уявлення про землю.

– Он він, край землі! – кричав Юрій, націлюючи свій крик у бік горизонту, у бік сонця, що сходило. На мить хотілось вірити, що земля не кругла, а пласка, як блюдо, і що нічого, окрім цього моря й цього неба, у світі не існує.

Брів берегом, по коліна у воді, боровся із хвилею, яка мала за честь обняти чужинця за плечі, утікав від тих обіймів, насміхався над хвилею, котра, упавши, шипіла від злості. Згинався й підбирав відшліфований віками гладенький та плаский камінчик. Роздивлявся його, вивчав кожну дірочку, тішив долоню неповторною прохолодою й кидав той камінчик на водяне плесо. Ці камінчики нашіптували українцеві цікаві історії. Він лягав подалі від хвиль на зігрітий сонцем берег і слухав. Берег розповідав про те, свідками яких подій могли бути його піддані – різного розміру, кольору та віку камінці, що вони могли бачити, коли ще були не такими гладенькими, а мали гострі кути й різали тими кутами ноги тих, хто зістрибував на берег, наважуючись завоювати цю неприступну землю.

Юркові нестерпно хотілось писати, змальовувати словом кримську природу, яка повсякчас народжувала міфи, казки, билини. Хотілось відтворити у слові цих неспішних людей, їхні звички, їхнє відчуття та бачення навколишнього світу. От коли пошкодував, що не вміє до ладу малювати. От де роздолля для живописців! І тих художників було чимало на узбережжі – пейзажисти, портретисти, мариністи. То там, то тут стояли самотньо біля розкарячених

мольбертів та енергійно водили по полотну пензлями, розбризкуючи довкола себе фарбу; сиділи на розкладних ослінчиках, нахнябивши на лоба капелюхи і схрестивши руки в очікуванні потрібного освітлення; закликали у друзі бога натхнення, здіймаючи руки до ясного неба.

Юрій запланував щодень нотувати бодай рядок, бодай сторіночку, він мусив перетворювати на поезію повсякдення кримськотатарського народу. Але як не старався, навіть за наявності тимчасового натхнення, котре дарувало йому море, письменник-початківець не міг написати й слова, аби те слово йому сподобалось, вдовольнило літературний смак. Перестрибуючи з думок на папір, вірші робились брехливими, занадто солодкими, або, навпаки, сухими й одноманітними, як незрошений кримський степ. Думка летіла високо, як білоголовий глинясто-бурий сип, і була міцною, як скелясті гори. Але, потрапивши у римований полон, втрачала дику природність, екзотичну привабливість, непередаваний колорит. Юрію не вистачало слів, його лексика раз за разом повертала його до України. Хотів писати про Крим, а писалось про Україну. Хотів про море, а виводилось про степ. Нестерпно бажав змалювати красу кримськотатарського національного костюму, а писалось про вишиваночки й рушники. Любов до Батьківщини краяла його серце й не давала спокою. Та любов палила й кликала повернутись.

– Не можу, – бідкався другові, як пішов третій місяць перебування у Криму.
– Не пишеться на чужині. Тягне додому, хоч ти лусни.

– Нащо ж мені лускати? – сміявся з однолітка Петро. – Мені, думаєш, не хочеться повернутись? Але ж ми мужчини, маємо переборювати свої слабкості.

«А чого ж ти їх не поборов перед тим, як утекти з Катеринослава?» – звинувачував потай друга у слабкодухості, а заодно й себе, що так легковажно погодився пуститись берега. Йому хотілось плакати, але як він міг те робити, коли його за плечі обіймав життєрадісний та бадьорий товариш.

Дивився на сонце, що червоним півколом визирало з-за рельєфної гори, аж йому мерехтіло те півколо у очах, тер повіки, аби приховати, що зволожніли очі.

– А Кавказ? – питав здивовано Гаркуша. – Ти ж іще не бачив Кавказу. Е, ні, додому ще рано! Не для того ми аж сюди пхались, аби так швидко повернутись. – У голосі вгадувались дрібки гніву та розчарування.

– Кавказ обов'язково! – відповідав Юрій, не знаходячи сил для протистояння.

– Ну, от! Молодець! Справжній козак. Бо я вже думав – ти пішов на поп'ятну. Гайда за приключками, – стукав Юрія кулаком у груди, не боляче, скоріше жартома, і гнав крутими кам'яними східцями вгору.

За кілька місяців українці побували в усіх селищах на Південному узбережжі. Із одних від'їздили швидко, інші тримали друзів мов на прив'язі. Найдовше затримались у Гурзуфі.

Петро, опинившись у місцині, яку охороняла від пекучого субтропічного сонця схожа на ведмеда гора Аюдаг, зробився якимсь аж надто ризикованим.

Витворяв усе, що б не збрело в голову. Міг поцупити щось із прилавка на базарі, просто задля інтересу – що буде? Вступав у перепалки з місцевими, з курортниками, ба навіть із поліцейськими – йому було однаково, із ким сваритись. Любив почесати кулаки, через що й сам не раз був битий, коли той, кого він зачепив, приводив із собою цілу ватагу захисників. А в Петра був за спиною лиш Юрко. Доводилось Покосові попри власну волю вплітатись у суперечки, бійки та погоні. Завдяки природженій дипломатичності Покос спочатку намагався владнати все мирним шляхом, шляхом перемовин та поступок з обох боків. Але його намагання зазвичай закінчувалися повним фіаско. Вони з другом багато гасали численними парками Гурзуфа, оминаючи курортників, що мирно гуляли поміж фонтанів, носились вузькими вуличками – або наздоганяли «ворогів», або давали від них драла. «Ми не дорослішаємо, а дитиніємо», – сміявся Юрко під час чергової втечі від кагалу переслідувачів. Хоч би як там було, але така поведінка та таке гаяння часу дещо приглушили ностальгійні поривання. А коли Гурзуф наводнили красуні, бо ж почався сезон, Петро взагалі збожеволів. Як досвідчений серцеїд, хоча нічого подібного досі Юрій за товаришем не помічав, кидався компліментами врзнобіч, заппадливо подавав руку панькам, підморгував та вряди-годи шепотів щось на вухо відпочивальниці, гувернантка котрої на мить відволікалась від своїх прямих обов'язків.

– Нащо ти їх чіпляєш? – намагався приборкати Петра Покос.

– Та хто їх чіпляє? Потрібні вони мені, як собаці п'ята нога. Я просто вчусь.

– Вчишся чого? Вчитися треба було в школі чи в гімназії. Он я вчусь, – показав Гаркуші товстеньку книжечку, обмотану газетою. Книжку він купив у чоловіка, який торгував вживаними речами. То був англійський словник, і Юрій щодень намагався вивчити бодай десять іноземних слів.

– То дурня! Я вчусь поводитись із жінками. І вже дечого навчився.

– Чого ж?

– А того, що немає чому з ними панькатись. Якби захотів, кожную б занапастив.

– Це ж навіщо?

– А так, для радості.

Петро не був, як здавалось Юркові, привабливим. Дрібні й рідко посаджені у ясна зуби на додачу до завеликого, схожого на перемерзлу картоплину носа мали б звести нанівець усі ті підморгування та нашіптування. Та дівчата замість відвертатись від нахабного чоловіка відповідали йому взаємністю – не відкритою, а сором'язливою, дівочою, цнотливою. Юрка дівчата мали за набундюченого селяка, хоча він був набагато симпатичнішим, а до того ще й розумнішим. Гаркуша не гребував чіплятись із розмовами до сільських дівчат. Тут головне, аби дівчина йому сподобалась, інше його не спиняло.

– З жінками головне – відразу показати, хто головний. Покажеш, вона буде за тобою через паркани стрибати. А лишень почнеш перед нею віршики читати

- все, вважай, ти пропав. Вона тебе в баранячий ріг скрутить тим коханням. Ні-ні-ні, боже мене збав колись когось полюбити. Оце вже дзуськи!

Поводились українці, як діти, лиш тоді, коли мали у кишенях гроші. Коли ж мідяки кінчались, неслись шукати нову тимчасову роботу. Потрібно було платити за хатку, схожу на сарайчик, у якій хлопці й кинули якір, як кажуть у припортових містах. Хоча вповні можна було жити просто неба, у горах чи на пляжі, а харчуватись кримськими фруктами, зірваними з дерев, що випростовували віття з хазяйських садиб, та виловленою в морі рибю. У Криму важко було знайти роботу, витривалі кримські татари самі порались, у найми нікого чужого не брали. Та Гаркуша і тут відзначався, вмовив турка Юсуфа взяти його на посаду «куди пошлють». Юсуф тримав невеличкий пансіон у Гурзуфі. Пансіон в сезон був переповнений, і туркові знадобились помічники. Великої платні українцю не обіцяв.

- До жильцоф не-не, - махав товстим пальчиком перед носом у Петра. Це мало б означати, що Гаркуша повинен триматись якнайдалі від жильців пансіонату, а особливо від юних дочок цих жильців.

Петро побожився, поклавши на себе хресне знамення, що, за великим рахунком, ніяк не вразило мусульманина.

Юрій якийсь час теслював на невеличкій мануфактурі, яка належала племіннику дружини Юсуфа. Професію Юрко опанував, іще живучи вдома. Батько не встиг як годиться навчити сина столярства, але дядько, рідний батьків брат, став хлопцеві за вчителя. Трохи Покос теслював і в Катеринославі. За теслярські здібності й роботу Юркові добре заплатили - аж так, що можна було їхати в бік Кавказу, не гаючи часу й не чекаючи, доки гроші розтратяться.

- Нас беруть матросами, - приніс новину Гаркуша.

Хлопці влаштувались матросами на суховантаж. Корабель тримав курс із кримського порту Керч до кавказького порту Сухум. Чорне море не противилось, не здіймалося штормом і не капризувало. Відтак щойно спечені мореплавці лише трошки сьорбнули сумнозвісної морської хвороби, через котру проходили усі морські вовки. Юрій ходив з прив'язаним до шиї невеликим відром, аби не забруднити палубу й потім не чистити її. Його повсякчас мутило, але не вивертало - перестороги з відром виявились зайвими.

- Матрос другого класу Покос! - кричав боцман, побачивши, у якому безглуздому вигляді розгулює його підлеглий.

Матрос Покос нашвидкуруч знімав з шиї відро та підходив до начальника. Той мав звичку подовгу перечитувати новачкам у морській справі їхні обов'язки на борту судна.

- Матрос зобов'язаний знати, - боцман наголошував на кожному сказаному слові, дивлячись впритул на Юрка, - розташування на судні протипожежного й аварійно-рятувального майна та обладнання. Матрос повинен вміти нести ходові і стоянкові вахти згідно з судновим розкладом. Матрос повинен виконувати малярні і такелажні роботи, а також роботи з обслуговування корпусу і надбудов. Брати участь в інших судових роботах, швартових

операціях, відкритті і закритті вантажних трюмів і приміщень, підготовці до роботи суднових вантажних засобів, у всіх суднових приборках; знати морські сигнали, – невеличкий на зріст боцман переводив дух. – Повторити.

Юрій повторював, намагаючись нічого не забути. Забував хіба про хитавицю.

– У правилах щось сказано про носіння на шиях порожніх відер? – посміхався й посилав матроса перевірити вантажні трюми.

Під час переходу з Керчі до Сухума Покос опанував ази додаткової професії. Добре знав, де що є на судні, вже ніколи б не назвав камбуз кухнею й серед ночі міг перелічити усі швартові пристрої від брашпилів до лебідок.

Зійшли на берег, перед цим отримавши непогану плату за роботу. І, лише торкнувшись ногою тверді, почали мізкувати, що робити далі. Кілька днів вирішили затриматись у місті, а далі мандрувати колишнім Абхазьким князівством вглиб Кавказу.

Абхазькі гірські хребти, густо вкриті буйною рослинністю, торкалися вершинами низького неба й купали підніжжя в розлогих озерах. Тих озер більше сотні, а тих гір – скільки сягає око. На мулах Юрій і Петро дістались із Сухума до Ткуарчалу. Це затишне село припасувалось в одній із западин гірського рельєфу. Головним багатством, а заодно й джерелом доходів селян вважався мед. Про це розповів охочий до балаканини завсідник таверни, куди зайшли перекусити подорожні. Абхазець добирав слів, довго обмізковував кожне й вимовляв з приємним на слух акцентом, притаманним кавказьким народам. І дійсно, над селом здіймався ледь чутний, але постійний бджолиний гул. Ці трудівники, що збивались у численні рої, збирали мед у лісах, що, як і гори, оточували з усіх боків Ткуарчал. Чоловік розповідав Покосові про бджіл, коли Гаркуша домовлявся про щось із іншим провідником, котрий міг взяти їх із собою до іншого населеного пункту.

– Ми з України. Ми любимо мед. – Письменник пішов на зближення з говірким абхазцем. – Юрій.

Абхазець чекав продовження.

– Юрій Покос.

Абхазець дивився спідлоба, з ледь вловимою посмішкою.

– Селянин, – додав Покос, думаючи, що його соціальний статус подібний до соціального статусу схожого на селянина горця.

– Абгаджава, Сандро, – проголосив з неабиякою пихою чоловік, підвівся з-за столу, аби додати: – Князь Сандро Абгаджава.

Років князю було не більше від шістдесяти. Сухий, довгий, з сивим волоссям і такою ж білою бородою, він походив на боцюна, бо ж до того був володарем довгого носа. Темна шкіра відтіняла сині очі. У цій місцевості такий колір очей був у переважній більшості місцевого населення.

– Поїдемо лише завтра, – підійшов до столу Петро, зиркнув похапцем на діда й взявся звітувати другові, про що домовився. – Сьогодні вже ніхто не хоче вирушати, кажуть, не встигнуть дістатись до темноти. Доведеться десь шукати куток для ночівлі.

Він ніби не помічав старого князя, який здався Петрові ніким іншим, як місцевим жебраком, настільки був бідно вдягнений.

– Якщо ти скажеш, як звешся, то я й тебе, як свого друга Юрія, запрошу до себе на гостину, – тихо мовив дідок, приклавши після цього до губ керамічний келишок, у якому було червоне вино. Випив, втер долонею вуса та встав, даючи зрозуміти, що вже зібрався додому.

– Петро Гаркуша, – доповів українець.

– Селянин, – додав за нього Юрій.

Після офіційностей трійця вирушила до будинку князя Абгаджави.

Двір абхазького князя нічим не різнився від дворів інших мешканців села. Посеред двору вештались люди, вони ремонтували дерев'яний дім. Хазяїн шляхетно вказав на резервну хатину, у котрій і розмістились мандрівники. У хатині було прохолодно, по два боки від столу – змайстровані нашвидкуруч настили, куди Юрій і Петро кинули свої чималі торби з особистими речами та теплим одягом. Як сонце почало сідати, а це сталося аж надто скоро, хоча Петрів годинник показував лише третю годину по обіді, до хатини постукав князь. Приніс у полив'яному полумиску червоних яблук, медових груш і кілька китиць винограду різних сортів. На додачу – козячий сир у марлі та бурдюк вина. Поклав усе на стіл, зняв з полиці два дерев'яні стаканчики й, підкрутивши вуса, вийшов з хатки.

– Що воно за фрукт такий?

Гаркуша колував пальцем інжир, якого ще зроду не бачив.

– Це інжир... напевно, – підніс до рота дивовижу Покос. – Я у книжці бачив.

Інжир був іще одним відкриттям у низці тих, які Юрій Покос переніс із книжкових сторінок у скарбничку власного досвіду.

– Ти ба! – кривлячи рота, виголошував трохи захмелілий Петро. – Блакитні очі, князі... Ич, абреки абреками, а туди ж. До російської цивілізації тягнуться.

– Тут треба добре подумати ще, хто до кого тягнеться.

– Що значить – подумати? І так ясно як божий день. Кавказ, Крим, Малоросія – усе дикі землі. А Росія, Русь Київська – це, так би мовити, колиска.

– Звідкіля ж такі глибокі знання історії? – Юрій посміхнувся й, аби не продовжувати безглузду дискусію, налив іще по чарчині-другій вина.

По тому хлопці вляглись на щось подібне до ліжок. Думали встелити дерев'яні настили своїми одежинами, та так і не встигли – їх зморив сон, зміцнений вином та гірським повітрям.

На ранок хотіли дати гроші за нічліг та вечерю, але князь готовий був образитись. Врятувала ситуацію винахідливість Юрка:

– Як будете в Україні, ми вас також частуватимемо.

На тому й порішили.

2

Що глибше просувались на схід, то більше захоплювались цим благодатним краєм, гостинністю його мешканців, то більше дивувались багатству природи. Ставало зрозуміло, чому Російська імперія так хотіла приєднати до свого тіла ці землі – князівства, царства, ханства. Хотіла приєднати, а насправді приволокла на налігачі й прикрутила до себе ланцюгом. Згадки про війни, які Росія вела на Кавказі і в Криму, наприкінці дев'ятнадцятого століття відійшли у минуле, і кавказці раділи життю, бо так були створені природою та Богом, що не могли жити у смутку.

Кавказькі гори досить мінливі. В одному місці це вкриті лісами миролюбні пагорби, в інших – неприступні частоколи. Кавказ ніби відгороджувався від чужинців гостроверхими, притрушеними блискучим снігом кам'янистими горами – сірими, похмурими у своїй скам'янілості і водночас горділиво виструнченими. Ці гори вповні пояснювали волелюбний характер кавказьких народів. Ті народи, як потужні гірські річки – шумні й сильні, – їх не спинити. А будь-яка перепона на шляху – чи то камінь, чи звуження гирла, чи гребля – тільки додає сили такій річці. Вона починає кипіти, пінитись, гурчати. Вона ламає греблю, відкидає на берег каменюку, вистрибує з берегів та врешті-решт падає стотонною завісою в ущелину, аби збити пиху й, заспокоївшись, поплюскотіти далі.

На шляху мандрівників, у містах та великих містечках, зустрічались люди: привітні й не дуже, чесні й бандюжкуваті, багаті й бідні – усе як і будь-де на земній кулі. Але ці вирізнялись мовою і національними костюмами. Ці дві складові були своєрідними маркерами, за якими Покос навчився відрізняти чеченця од осетина, грузина від абхазця. І так йому стало соромно, що він заховав десь на дно мішка даровану мамою вишиванку. Дістав, вдягнув на себе, пожалкував, що не має солом'яного бриля.

– Що це ти вилітнівся? – дивувався Петро і прикривав Юркову сорочку півпальтом, яке кидав йому на плечі. – Згадала баба, як дівкою була, – сміявся.

На вулицях Горі, міста у Східній Грузії, снували юрби місцевого населення: чоловіки у колоритних черкесках, оздоблених на грудях газирями, у волохатих папах та із припнутими до ременів шашками. Жінки горді й неприступні, як скелі. Погляд спрямований лиш уперед, підборіддя підняте,

ніби жінка кидає виклик самому повітрю. Грузинки вбрані у лаконічні сукні-сорочки, з-під яких виглядають розшиті штанці. На акуратних головах – високі розшиті шапочки чи головні убори, схожі на шатро. Кавказці у своєму різнобарв'ї розчинялись у ще більших юрбах людей, вдягнених у військову форму Російської імперії. Тут, на Кавказі, базувалось чимало військових підрозділів та полків, вояки котрих мали змогу відшліфовувати військові вміння, чи то вирушаючи у військові експедиції, чи то придушуючи бунти у котромусь із селищ, що також можна було вважати непоганою практикою.

Де мандруючи пішки, де користуючись гостинним запрошенням подорожніх долучитись до невеликих караванів, українці впродовж кількох місяців просувались від узбережжя до Тифліса.

– Тифліс – останнє місто, – попереджав Юрій, дивлячись на друга. – Принаймні для мене. А ти як знаєш.

– Тифліс, то Тифліс, хіба я проти? Сам вже втомився. От приїду додому – одружусь. Відразу.

Петро краще почувався, коли вони сиділи на одному місці. А ці переходи вимотували хлопця. Гаркуша що не день втрачав багатослівність. Замість знайомств і сварок усе частіше мовчки спостерігав за людьми, які його оточували. Навіть із Юрком не ділився думками, хіба випивав зайвого. Але й тоді більше співав й поривався до танцю.

Дорогою до Тифліса, у вагоні потяга, Юрій Покос почув від осетина, який працював у будинку російського офіцера конюхом, що десь в Африці почалась війна і що російські військові схиляються до того, що конче необхідно вирушати на Чорний континент, аби стати на бік пригнобленого народу. Юрія звістка про застосування зброї проти народу, нехай навіть далекого й незнайомого, засмутила. Він бо так мріяв, що нове століття залишить таке поняття, як війна, на задвірках історії.

Діставшись Тифліса, відчували напруження, яке випромінювали перехожі. Люд шепотів про війну. І в шепоті не було й дешиці страху, в кожній згадці – пафос і патетика, ніби воювали за незалежність не африканські народи, а народи Російської імперії. Вірогідно, спрацьовували накопичені століттями потаємні думки про власну державність, про батьківщину, яка б вивільнилась із-під патронату Росії, а відтак солідарність з бурами, які відважно боронили свої території від завойовників англійців. За подіями, які швидко розгортались у Південній Африці, спостерігали військові і цивільні, чоловіки і жінки, багаті і бідні. У повітрі носились незнайомі до цього часу назви африканських республік, міст, полководців, які брали участь у військових діях.

Людський гомін посилювався й переростав у короткий крик – ніби хтось голосно читав телеграму. Це продавці газет – охайно вдягнені хлопчики, повісивши собі на зігнуту руку, наче рушники, ті газети, сповіщали тифлісцям останні новини з африканських фронтів. Газети розходились швидко, не встигав хлопчик ступити й десяти кроків, як мусив бігцем повертатись до редакції, аби набрати ще одну, більшу кипу друкованої продукції.

Юрко та Петро знайомились із головним містом країни, яка на зорі становлення пережила вторгнення арабів, за сто років по тому монголів, потім османів та персів, а тоді росіян. Грузія, незважаючи на вікову боротьбу за незалежність, яка виснажувала ресурси, людські та природні, пригальмовувала економічний розвиток, усе ж була якийсь час найсильнішою християнською державою на Східному Причорномор'ї. Під проводом цариці Тамари грузинська армія відвоювала низку перських міст. За часів цієї цариці територія Грузії досягла найбільшого розміру за всю історію. Тифліс був наповнений старожитностями, що вказувало на бережливе ставлення грузинів до своєї історії. Для того аби обдивитись до ладу місто й відчутти його колорит, українці блукали вуличками не лише середмістя, а й віддалених від центру районів. Як і в будь-якому краї імперії, країни густо заселені були робітниками, щільно забудовані хисткими приміщеннями, які не можна було назвати хатами, а скоріше курниками. Так само ті робітники збирались у гуртки, обговорювали те саме, що й катеринославські пролетарі, – світову революцію, яка почнеться зі звільнення робітничого класу.

– Революція неминуча! – констатував Петро. – Допоки вони всі обговорюють чужу війну, ми готуватимемо справжнє кострище. Додому, додому! На мене там чекають невідкладні справи.

Замість відразу податись на вокзал і гайнути додому Гаркуша постукав у перші-ліпші двері в одному з курників. Йому відчинив зарослий чорною щетиною високий чоловік із таким суворим виглядом, що непроханим гостям довелось автоматично ступити кілька кроків назад. Першим опанував себе Петро. Він діловито простягнув руку хазяїну, який вдягнений був у підперезану суконну сорочку, звичайні робітничі штани і такий самий звичайний піджак та картуз. Нічого автентично-кавказького у вбранні чоловіка не вбачалось. Лиш обличчя видавало у ньому грузина – густі брови, вольовий ніс, чорні очі. Цими очима він наставився не на Петра, який тис йому руку, а на Юрка. Можливо, впізнавав, якої крові чорноокий та смаглявий хлопчина, що завітав до нього.

– Алаверди, – раптом вимовив Гаркуша неправильне слово привітання.

– Гамарджоба, – відповів грузин, поправивши його.

– Гамарджоба, – повторив за ним Гаркуша.

Грузин махнув головою, мовляв, кажи, що треба.

– Де я можу знайти Мгеліко?

– У Тифлісі тисячі Мгеліко, – примружив око високий чоловік і підозріло подивився на Гаркушу.

– Товариш Мгеліко, – поточнив Гаркуша.

Юрію було невтямки, хто такий товариш Мгеліко, і лише тепер він згадав, що ідею прогулятись до робочих окраїн підкинув саме Петро. «Тобто він знав, куди йде», – підвів ризику Покос, і його із задумливого стану вивів грузин, який, прокашлявшись у кулак, суворо запитав:

- Чому я маю казати вам, де знайти Мгеліко?

Гаркуша поліз до кишені й простягнув чоловікові якийсь папірець. Той розгорнув аркуш, пробіг по написаному поглядом.

- Товариш Сікле, - зрадив.

Товариш Сікле засоромився й пояснив Юркові:

- Такий пароль.

- А що він означає?

Гаркуша підняв вгору плечі, мовляв, і для нього загадка.

Високий чоловік, який признав у Гаркуші товариша Сікле, махнув головою, крикнув кудись собі за спину коротку фразу грузинською та, зачинивши за собою дверцята, повів друзів мощеною камінням вуличкою. Тут, як зауважив Юрій, було доволі чисто, жінки, які траплялись по дорозі, несли себе не згірш як княгині, котрих бачили у центрі міста. Хіба сукні не були аж так розшиті, але постава, гордовитий погляд примушували захоплюватись грузинськими бідняками. Вони були багаті національною свідомістю, відчуттям власної неповторності. З хатинок не чути було лайки, ніхто не бився й не ходив вуличками п'яний, хоча вино тут пили за обідом навіть діти.

За кілька хвилин вони дійшли до потрібного будинку, який відрізнявся від більшості тутешніх капітальністю побудови. Провідник стукнув кулаком у шибку, до якої довелось тягнутись, таким високим був кам'яний фундамент споруди. У вікні з'явилося заклопотане обличчя дівчиська років шістнадцяти. Дівчинка кинула погляд на незнайомців, які стояли на горбочку й роззирались довкола, і зникла. За мить на поріг вийшов хазяїн хати. Той, хто привів українців сюди, щось сказав тому хазяїну, вибігши по декількох сходинах на призьбу. Відрапортував, так само швидко збіг донизу й, не звертаючи уваги ні на Покоса, ні на Гаркушу, оминувши їх, як безтілесний камінь, пішов собі геть.

- То ви аж з Катеринослава? - запитав здалеку хазяїн хати, вірогідно товариш Мгеліко, і, не чекаючи відповіді, поманив друзів до себе.

Товариш Мгеліко не був грузином, а був етнічним росіянином. Як потім пояснив Юркові товариш, він мав передати за зазначеною адресою дещо цьому товаришу Мгеліко від декого зі «Спілки боротьби за звільнення робітничого класу». Ввечері до будинку товариша Мгеліко зішлись підпільні революціонери, аби обговорити отриману з Катеринослава інформацію. Що було у тому листі, який передав Гаркуша, Юрій не питав, не хотів влізати не в свої справи. Допоки революціонери разом із Петром Гаркушею щось обговорювали між собою, Юрко сидів надворі й спілкувався з дівчинкою, дочкою товариша Мгеліко. Дівчинка розповіла, що її мама померла, як народила її, а тато якийсь час був у засланні. Тепер от вони живуть разом.

- Але я весь час боюсь, що тата знову заберуть.

Юркові дуже хотілось обнадіяти дівчинку, але він не міг.

– Нам знайдуть роботу, – вийшовши із іншими з хати, доповів Юркові товариш. – Щоб ми трохи заробили на зворотну путь.

Так, зайві гроші українцям не завадили б, адже мандрівка спустошила їхні кишені.

– Житимемо тут. Товариш Мгеліко дозволив.

Кілька днів працювали вантажниками на залізниці, аж поки не знайшли легшої роботи. Петро зробився крамарем – продавав на тифліському базарі сувеніри, розхвалюючи їх навсібіч, а Юрія влаштували аптекарським практикантом. Товариш Мгеліко багатозначно натякнув, що аптекар своя людина, за котрою потрібно трошки придивлятись. Кілька разів за час роботи в аптеці товариш Мгеліко питав Юрія, хто заходить до аптекаря, про що говорять. Юрій нічого підозрілого в аптекарі не помічав – той ні з ким не усамітнювався і ні з ким особливо не розмовляв. Про це Покос чесно розповідав товаришеві революціонеру. Він був явно незадоволений роботою українця. А от Гаркуша щораз подовгу бубонів Юрію, і йому явно було про що розповісти.

Покос розумів, що він став невольним учасником революційного підпілля, і тому бажав чим скоріш покинути гостинний дім товариша Мгеліко й перебратись кудись ближче до центру. Сказав про це аптекарю, і той порадив зняти куток у російської вдови, його знайомої, яка мешкала від аптеки через дорогу. Відтак Юрій перебрався з революційного кубла в спокійну квартиру. Спритний у науці, він швидко вивчив назви ліків латиною, і вже кілька разів аптекар доручав йому стояти за прилавком та обслуговувати клієнтів. Уже давно Юрій мав потрібні для повернення гроші, але усе не міг наважитись на від'їзд. То вдова просила позити ще, бо, мовляв, їй так необхідні гроші, а ще спілкування з порядною та освіченою людиною, то аптекар благав підмінити його, бо він їхав лікувати нерви кудись на води в сусідню Абхазію, то Гаркуша гальмував, посилаючись на необхідність його перебування у Тифлісі принаймні до кінця жовтня.

Бували такі хвилини, коли Покосові здавалось, що він вже ніколи не повернеться в Україну. І такі відчуття з'являлись не від приреченості чи песимізму, навпаки, з кожним додатковим днем, проведеним у Грузії, Юрій зростався з цим краєм, закохувався у нього, жив його проблемами і радощами. Гаркуша переймався питаннями класової боротьби, а Юрій цікавився війною, яка вирувала в Африці. Цікавився не просто так, а тому, що нею цікавились чи не всі мешканці Тифліса. Про війну складали вірші, нашвидкуруч друкували їх у тоненьких книжечках і видавали читачеві. Вуличні артисти показували сцени на тему війни. У сценах зображали англійців товстими й пихатими, а бурів – гордими і хитрими. Військові сперечались між собою у велелюдних кав'ярнях. Сперечались з приводу того, чи варто їм реагувати на цю війну, чи краще не дивитись у бік Африки, а звернути погляд на те, що робиться під носом.

– Якщо десь пригнічують цілий народ, російська зброя має стати на його захист, – говорив один зі сперечальників.

Інший мало не заливався сміхом.

- Десь? Десь пригнічують? І де ж це? Лише в Африці? Ану-но, роззирніться, поручику, чи не пригнічують той, як ви кажете, народ десь ближче до вас?

- Я вам про війну, а ви мені про якусь нісенітницю, поручику.

- Це не нісенітниця, - шепотів один поручик іншому. - Скоро й тут, по всій імперії горітиме. Якщо ми спрямовуватимемо свої сили кудись...бозна-куди.

Юрій слухав перепалки й думав про своє.

Уявляв ту Африку, намагався уявити війну. Але йому все замість війни ввижались побачені на вулиці театральні картинки, де два худі артисти клали на землю третього, який символізував зажерливого англійця. «Як лишень наважились дві невеликі республіки кинути виклик цілій імперії?» - захоплювався мужністю бурського народу. І тут-таки ставав на бік поручика, який був проти присутності іноземних військових на африканській війні. «Дійсно, - подумки підтримував його, - чи ж немає що робити військовим тут?» - і відразу ця думка змінювалась іншою, підступнішою та живучішою: «А якби ми, українці, та пішли проти своєї імперії? Чи хотів би я, аби весь світ підтримав мою боротьбу? Ну, може, не весь світ, але що більше людей стало б на мій бік, то переможнішою була б моя хода до незалежності».

- Ось що таке солідарність, - вимовив уголос і злякано озирнувся, чи не почув хто, що він оце сам із собою говорить. Ні, ніхто не звернув на нього і на його слова жодної уваги.

Юрій розрахувався за каву, кинув у простір складне слово «гмадлобт», що означало подяку за частування, і вийшов на свіже повітря. Але й надворі не зміг відкараскатись від думок про африканську війну, бо ж усі її обговорювали.

Пересічні тифлісці з неабияким азартом тримали руку на пульсі тієї війни. Жінки, емансиповані й не дуже, але в переважній більшості європейки, тобто росіянки, які мешкали на Кавказі, вивчали назви незнайомих міст і місцин, аби в дружній розмові на званих вечорах не пасти задніх. Грузинки ж зберігали незворушність і не впадали в емоційні транс, чуючи, як хлопчина-газетяр декламує черговий влучний заголовок. Грузинські чоловіки були більш розкутими у своїх судженнях про війну. Жести, чіткі та промовисті, говорили більше за слова. Кавказці горіли бажанням воювати, захищати незалежність, нехай навіть не свою. До них приєднувались представники інших народностей та національностей, яких густо було намішано у Тифлісі.

На площах, базарах, біля храмів та харчівень, ба навіть у храмах та харчівнях, у майстернях, на фабриках, мануфактурах, у парках та театрах з пієтетом у голосі із уст в уста передавали, мов безцінний скарб або як той перший поцілунок, імена Кооса Де ла Рая та Піта Кронье. Мужчини, які ховались за цими іменами, - бурські генерали, котрі вели свою народну армію, яка складалась переважно не з кваліфікованих військових, а з простих громадян, у бій проти англійського імперського війська, загартованого у численних колоніальних війнах на різних континентах земної кулі. Друковані шпальти розповідали про превентивну війну та про відкриття трьох південноафриканських фронтів, на яких бури боронили свою незалежність. Окрім аналітичних та інформаційних статей газети й журнали

розміщували безліч карикатур, які стосувались англо-бурської війни. Одну з таких саме роздивлявся Покос. «Якби Трансвааль був рибою» – зазначалось під карикатурою. Одна з бунтівних республік зображувалась дрібним карасиком, який намагався утекти від товстої риби, схожої на кита й одночасно на підводного човна. Гігантська риба роззявляла зубату пащеку, зі спини в тієї риби як символ британської імперії стирчали заводські труби, з яких валив дим. Сумніву у тому, що пузата потвора ніхто інша, як Англія, не виникало. Від тієї морської нечисті розсипались врзнобіч інші мешканці підводного світу – акули, восьминоги, скати.

– Чарльзтаун у бурів! Бури взяли Ньюкасл та Гленко! – задоволено дер горло тифліський хлопчисько, махаючи, як розлогим віялом, складеною вдвое газетою «Кавказ». Малий так чітко вимовляв назви міст і так гордовито витягував шию, що складалося враження, ніби це він взяв під контроль африканське місто Чарльзтаун, розташоване у провінції Натал. – Облога Ледисміта!

Продовжував анонсувати газетні повідомлення. Переможно, піднявши догори руку, біг пероном, на якому чекали потяга Юрій та Петро. Юрій вихопив у продавця газет номер, вклав йому в гарячу долоню плату й почув, як заклично гуде потяг, що мав би невдовзі доправити молодих мандрівників на узбережжя, а звідтіля вони планували нарешті рушити у зворотний шлях на батьківську землю.

Петро Гаркуша, за великим рахунком, не надто переймався віддаленістю від України.

– А мені хоч би де, – казав й при цьому доводив, що між українцями та росіянами немає жодних розбіжностей, це, мовляв, один народ. – Просто українці трохи дурніші, тому в них і мова шкутильгає.

Юрій не брався доводити товаришу зворотне, доводити, що мова та не шкутильгає, а не може вижити, бо не має достатньої свободи для вжитку. Махав рукою, та й по всьому. У суперечках із впертим Гаркушею не було ніякого сенсу. Не раз доводилось погоджуватись із його міфічними уявленнями про українців та про Україну, аби лиш не чути знову безпідставних, із пальця висмоктаних, як їх називав Гаркуша, фактів.

– От, хоч ти прибий мене, а я не відчуваю себе малоросом. Скоріше росіянином.

– Та за що ж тебе прибивати? – переводив усе в жарт Юрій.

Сам же Покос нестерпно мучився без України, хоча й намагався не показувати цього. Ставав на розраді у довгих подорожах Шевченків «Кобзар», надрукований ярижкою. То було перше видання, датоване тисяча вісімсот сороковим роком. На книжечку Юрій натрапив на гурзуфському базарі. Ятка, де лежало безліч уживаних речей, не приваблювала покупців. Ото лиш Юрка до неї ніби щось штовхнуло. Тоді ще окрім Кобзаря купив словник англійської мови. Бувало, перечитував уголос, так, аби чув Петро:

Бо васъ лыхо на свитѣ на смихъ породыло,
Полывалы сліозы... чомъ не затопылы,
Не вынеслы въ море, не розмылы в поли?...

Не пытали б, люды – що в мене болить?

Єдиною книжкою, яку Гаркуша тримав у своєму багажі, було затерте до чорноти Євангеліє незрозумілою староруською мовою. Як уже в ньому вживалось оте революційно-атеїстичне й православно-схимницьке, зрозуміти було важко. Ночами, коли Гаркуші здавалось, що його друг спить, він бив поклони, тримаючи у руках розкладене Євангеліє, й шепотів самими губами молитви. Петро навіть обмовився якимось, що якби планував кардинально змінити своє життя – постригся б у монахи.

– А якби я хотів змінити своє життя – пішов би у військо, – вилетіло з уст Юрія, і він замислився, чому так сказав. Хотів був додати, що пішов би воювати зі зброєю у руках за свою землю, за свій народ – український, за отой народ, про біди й нещастя котрого так влучно описано у тих Шевченкових «Думах».

– От тобі й нагода повоювати, – дивлячись через плече другові, протяжно сказав, мало не проспівав Петро.

Ця розмова точилась, коли друзі вже сиділи у потягу і коли той потяг уже нісся в західному напрямку, торохкотів та посвистував протягами, які утворились від одчинених вікон у вагоні.

Петро постукав пальцем по статті, яку оце читав Юрій. Вагон третього класу вщент був забитий гомінками торговцями, які, вірогідно, повертались з тифліського базару й тепер залюбки обговорювали, як минув недільний торг. Розповідали, що великим попитом віднедавна стала користуватись холодна зброя, яку дуже вправно майстрували кавказькі ковалі.

– Напевне, – припускали, – на війну збираються. Із собою взяти кинджал – то святе. Гвинтівка гвинтівкою, гармата сама по собі, а ніж – то для ближнього бою саме враз.

– Бури взяли Чарльзтаун, – прочитав вголос Юрій і ніби оце лиш тепер второпав, чого він насправді хоче.

– Та яка нам справа до тих бурів? І де та Африка, що через неї така паніка? Там що, вже світова революція сталась? – дивувався Петро.

Петра цікавили лише революції, до воін він ставився з байдужістю та навіть скептицизмом.

– Подумаеш, землю вони боронять. Земля – ніщо! – здавалось, зараз він на мітингу чи на зборах гуртківців-марксистів. – Ідея – все. А яка, скажи мені, будь ласка, у африканців може бути ідея? Може вони хочуть рабів звільнити.

– О, це вже прогрес, – дещо зверхньо спинив балаканину Гаркуші Юрко. Той не зрозумів, у чім прогрес, і друг пояснив: – Ти знаєш, що в Африці існує рабство.

– Говорили про це на зібранні. От якби вони з рабством боролись, отоді...

Юрій, аби дати своїм думкам зібратись до купи, встав з полиці, його місце відразу зайняв якийсь чоловік, що до цього стояв у проході. Покос пропхався поближе до відчиненого вікна. Прохолодний вітер торсав його густого чуба, лоскотав вуса, які українець вирішив відростити й вони поки що виглядали не надто привабливо – стирчали врізнобіч, як котячі. Він пригладжував вказівним та великим колючу щіточку під носом, і цей розмірений жест допомагав розкласти по полицях усі бажання та плани. Юрій дивився на краєвиди, що пробігали повз, і не розумів, чому раніше не зрозумів, що понад усе хоче потрапити у той Чарльзтаун, у той Трансвааль. Бодай там долучитись до боротьби за незалежність та свободу, навчитись тієї боротьби і, можливо, потім, згодом, колись використати досвід. Усе глибше молодик занурювався у газетні звістки, які будили в уяві барвисті картини визвольної боротьби сміливих бурів проти імперської Англії. Юрій захотів оце зараз, враз опинитись на тій випаленій сонцем землі, долучитись до боротьби за незалежність. Він уявляв, що то не бури намагаються скинути із себе гніт англійців, а українці роблять те саме з нестерпними обіймами російського імперіалістичного самодержавства.

Англіїці були впевнені у швидкій, ба навіть блискавичній перемозі. Та що там, англійці були впевнені, що ніхто не зможе сказати їм уперек бодай слово. Думали, що завдяки підступним діям території бурських республік потихеньку стануть англійськими. Але бурам увірвався терпець, вони не бажали втрачати свободу. Показали британцям, що таке тримати оборону, гідну славетних армій і полководців, що таке нападати, не чекаючи, доки нападуть на тебе. Романтика чужої війни оперезала уяву Юрія Покоса і затвердила в переконанні – йому конче потрібно записатись до лав добровольців.

Він поспіхом повернувся на своє місце та почав збирати речі. Зняв з гачка пальто, зі столика закріпив кашкет, із верхньої полиці стягнув мішка.

– Я не іду! – повідомив Петрові. – Писатиму тобі на стару адресу в Катеринославі. Ти ж туди?

Петро підскочив від здивування, підтвердив, що він житиме в Катеринославі за старою адресою, а тоді, мов кіт, вчепився Юркові за рукава, вимагаючи пояснень.

– У Тифлісі можна записатись у добровольці. Так у газеті написано.

У кінці статті про англо-бурську війну зазначалось, що Росія підтримує відправлення добровольців з числа своїх підданих до Оранжевої Республіки та Трансваалю. Серед пунктів формування волонтерських загонів було зазначено місто, з якого вони півгодини тому виїхали. До Африки можна було дістатись іще з Петербурга, Москви та Києва.

– Ти ж не станеш стрибати на ходу? – Петрові довелось підвестися з місця та попрямувати за Юрієм. – Сюди не сідати, я зараз повернусь, – попередив торговців, які ласо дивились на звільнену лаву.

Юрій посміхнувся до друга та, вибачившись перед пасажирами, котрі стояли у вузькому проході, просувався до тамбура.

– Ану, як війна скінчиться, допоки я доїду до Києва? – говорив Юрій сам із собою, бо ж Петро не встигав за ним.

Потяг стишував ходу, що говорило само за себе – Юрій вчасно спохопився, – під'їздили до першої від Тифліса станції. У Петра ще було кілька хвилин, аби встигнути відмовити товариша, охопленого запалом боротьби. Але на того вже ніщо не діяло – ні вмовляння, ні заклики до здорового глузду, ні фізичне втримування.

– Хлопче, і без тебе там впораються, – чіплявся що є сили за Юрія, викручував йому руки, забирав торбу. Той залишався непохитним у своїх божевільних намірах, вислизав від Петрових обіймів, лишав йому свій багаж і просувався до виходу. – Ага, слави хочеш! – кричав навздогін Петро і впихав йому до рук усе, що оце відняв. – Швидкої й гучної? Але ж там і вбити можуть. Про це ти подумав?

Стояли у тамбурі, де вже були відчинені двері, хоча потяг іще по-черепашому рухався, дотягував до перону.

– Убити можуть і ось тут, і навіть у цю секунду. Можливо, це остання війна і більше не буде нагоди воювати, – посміхнувся цій сентенції. – Я ж письменником хочу бути. Може, писатиму про війну. А як писатиму? Треба знати, що воно таке. На смак, на запах, на відчуття.

Юрій міцно обняв товариша по мандрах. Тим часом потяг пригальмовував, сіпаючись, мов епілептик. Юрій в один стрибок зіскочив на вкритий дрібним камінням перон. Стоянка була вельми короткою, і вже за хвилину потяг продовжив свій путь. Юрій аж трусився весь від нервового напруження, йдучи насипом вздовж потяга.

3

Дістався міста наступного ранку, весь цей час був наче у лихоманці, не пам'ятав, як минула ніч. Тепер стояв посеред Татарського майдану, не знаючи, куди далі рухатись. Складалося враження, що він оце вперше сюди потрапив, що не було тих місяців життя й роботи в Тифлісі. По-іншому подивився на вулиці, на людей, що снували тими вулицями у своїх справах. Спостерігав ніби збоку або навіть з висоти пташиного лету.

Мізкував, у кого б це запитати, де набирають добровольців на війну. «Не підійдеш до першого-ліпшого перехожого й не почнеш присікуватись із дурними питаннями, де тут можна записатись добровольцем на африканську війну, – думав собі й уже почав картати себе за розгубленість. – Та й не кожен зрозуміє мову», – знову погладжував вуса, шукаючи вихід зі становища.

Містяни й сільські мешканці спілкувались між собою грузинською, турецькою, персидською, арабською, вірменською, єврейською мовами. А також покручем з

усіх цих мов, де можна було почути й поодинокі російські слівця. Від майдану вуличками розходився велелюдний базар. У пістрявих наметах торговці пропонували вибрати найкращі тканини, чи шкіри, чи взуття, чи інструмент. На сотнях яток розмістились сувеніри, тютюн, солодощі та іграшки з дерева й глини. Шинкарі стояли в дверях своїх шинків та люб'язно пропонували підкріпитись, майстри на очах у перехожих ремонтували діряві залізні чани, цокали молотками по ополониках з відірваними ручечками, присягаючись, що за мить посудина буде як нова. Тут можна було купити все, чого душа забажає, від їжі та питва до золотих та срібних виробів.

– Відступись! – кричить на все горло іздовий, що керує фаетоном.

Натовп, а разом із ним Юрко скаче ліворуч, пропускає повз запряженого коня з возиком, на якому сидить задоволений собою, розпарений у тифліській бані багатий європеець. «Чи не англієць?» – обдивляється Юрій іноземця. Лишень встигає роздивитись його як слід та упевнитись, що то, скоріш за все, француз, як з іншого боку чути заклик:

– Хабарда! – що значить «бережись!».

Юрій бачить мушу (вантажника), який пре на згорбленій спині величезну шафу, прив'язану до тулуба шматком ганчірки. При погляді на вантажника Покос кидається, аби допомогти йому, бо ж шафа хитається на його спині й, здається, ось-ось упаде, потягнувши за собою бідолашного мушу. Але тут-таки згадує – не можна торкатись вантажів, які переносить муша, бо, якщо той вантаж таки упаде, платити за поломку доведеться тому, хто спричинив те падіння. Муші могли впродовж цілих годин доводити, що вантаж упав не з їхньої вини. Саме тому вони не обирали безлюдних шляхів, а торували ті, на котрих можна було стріти чимало іноземців, не ознайомлених до ладу з правилами поведінки та особливостями взаємозв'язків. Іноземці, бувало, щедро платили, аби муша перестав волати й забрався разом зі своїм вантажем подалі з очей.

Муша підходить до гурту одноплемінників та дає одному з них монету. Це кінто (злодії). Вони шугають у велелюдному потоці цілісінький день, а тоді, як татарський майдан надвечір порожніє, ділять награбоване, сперечаються між собою за кожну вкрадену дрібничку й за кожен кусник їжі.

– Відчуваю, панові потрібні еполети, – чує Юрій з-за спини улесливий чоловічий голос.

Озирається. Це айстровий єврей тішиться своєю лавкою, яку щойно відкрив. Він передчуває великі бариші, адже його майстерня шитиме еполети. Цей заповзятливий єврей, напевно, мріє, аби в світі що частіше починались нові війни, аби усе більше солдатів завойовували в боях право носити еполети, а відтак аби він більше виробляв тих еполетів і заробив собі грошенят на майстерню з виготовлення вогнепальної зброї.

– Вам не треба еполетів? – мало не кричить у спину Покосові, який, ніби прокинувшись, труснув головою та побіг подалі від майстерні.

– Ану, як це неправда? – Юрко витяг з кишені газету, аби ще раз пробігти по рядках і переконатись, що все правильно зрозумів щодо добровольців.

У статті не зазначалось, де шукати в Тифлісі ті пункти запису волонтерів. Юрій мов навіжений почав вишукувати поглядом бодай когось у військовій формі. Як на зло, жодного офіцера навкруги – ремісники, старці, товсті чоловіки в справних костюмах, сестра милосердя з великим червоним хрестом на білосніжній накрохмаленій хустині.

«У сестер милосердя вигляд, ніби вони черниці, а не лікарі, – думав Юрій. – Може, вона знає», – поспішив до незнайомої дівчини. Що ближче підходив, то краще міг роздивитись засмагле обличчя й неймовірної краси очі. Таких очей він іще зроду-віку не бачив. Блакитні, аж пронизували до кісток тією осяйною блакиттю, та ще й відтінені чорними, як вугілля, довгими віями і такими ж чорними дугами тонких брів. Дівчина кусала блідо-рожеві губи й озиралась навкруги – нервувала. Юрій з кожним кроком, зробленим назустріч красуні, втрачав бажання щось у неї запитати. Ці очі лиш раз сковзнули поглядом по Юрію, і він уже звернув із обраного шляху – різко крутонув праворуч, дійшов до ятки з тютюном і навіщось почав той тютюн купувати в присадкуватого зморщеного дідка. Дідок пропонував на додачу до тютюну ще й інший товар, але Юрій, схопивши пачку, як шпигун, непомітно кинув погляд через вулицю, де мала б на самоті стояти чорноброва. Біля дівчини зараз стовбичив чоловік у офіцерському мундирі. Панночка знизу вгору дивилась на нього, а він посміхався ніжно. Тут і думати довго не треба було – оті двое пара. Закохані.

«От би на мене хто так дивився», – заздрісно мислив Юрій і автоматично згинався, аби підкурити. Вогонь запропонував перехожий, побачивши, що молодик тримає в руках цигарки й нервово роззирається довкола. Чиркнув сірником, підніс ближче. Юрій втягнув у легені терпкий дим і випустив його через ніздрі. Вийшло доволі впевнено, хоча до цього хлопець жодного разу не палив. Пара, якою цікавився Юрій, поки він нагинався за вогнем, щезла з поля зору. І лиш далеко-далеко в юрбищі між спинами можна було побачити білу плямку сестринської хустки та уніформу офіцера.

«Будуть так дивитись, лиш треба змінити світський костюм на військовий», – додалось до попередньої думки. Цигарковий дим лоскотав гортань, викликав кашель, але Покос вирішив курити й надалі, бо ж цигарка робила його соліднішим і мужнішим. До того ж офіцер, який супроводжував чарівну незнайомку, також смалив, як той паровоз, що він мав його, Юрія, оце нещодавно одвезти кудись ближче до батьківщини.

– Газета! – почув Юрій позаду жіночий голос і здригнувся, коли відразу по цьому слові хтось легенько поплескав його по спині.

Вже немолода пані вказувала хлопцеві на газету, що випала у нього з рук і тепер лежала в безпосередній близькості від жовтуватої калюжки. Піднімати газету Юрій не став, по-перше кутик її таки вмочився у ту калюжку, а насправді віслючу сечу, а по-друге, він її вже прочитав вздовж і впоперек. Газета лежала на бруківці так, що було видно сторінку, на якій зазначалась адреса, де розташовувалась редакція газети. Юрій посміхнувся й відразу звернувся до кавказця, що проходив повз.

– Мапатіет, ту шеїделеба, – вибачився для початку.

А далі повів ламаною грузинською: довідувався, як дістатись потрібної йому вулиці. Місцевий мешканець-водонос замість пояснювати поманив Юрія за

собою – йому, вірогідно, також потрібно було у ту частину міста. Можливо, поповнити запаси води, а можливо, задля іншої мети. Стало зрозуміло задля якої, коли, покрутившись вузькими вуличками з чверть години, водноос простягнув репану долоню – жест, який означає очікування плати за послугу. Отримавши монету, вказав помахом голови на білокам'яну споруду, що припнула до невисокої, порослої буйною зеленню сопки.

Біля редакції товпились люди, переважно європейської зовнішності, або й кавказці, але в європейському одязі. Хіба дехто з них поверх добре пошитого світлого піджака вдів стрічку з патронами, на зразок тих, якими обвішують себе горці. Ці чоловіки мали при собі планшети, в яких, можна було здогадатись, знаходились записники та великі валізи з прив'язаними до них довгими штативами. У валізах, скоріш за все, – апарати для фотографування. Редакція жила звичайними турботами: одні кореспонденти сідали у брички та від'їздили, інші, навпаки, заходили до приміщення. Туди подався і Юрій. У дверях звернувся до фотографа зі звичною завченою фразою «мапатіет, ту шеїделеба», що означало «вибачте», а коли фотограф шугонув, мов вуж, повз нього, не давши відповіді, почав чіплятись до інших.

– Де, скажіть на ласку, записують добровольців до Африки?

На нього дивились, як на дивака, і йшли у своїх справах.

Один чоловік, якому на вигляд було років за п'ятдесят, пересилив байдужість, почувши запитання Юрія. Він повернувся з-півдороги, підійшов до дивного молодика впритул, взяв його під лікоть та довів коридором до кабінету. На дверях зазначалось російською: «Запитання-відповіді». Тицьнувши незадоволено пальцем у табличку і штовхнувши тим самим пальцем двері, які напрощуд легко відчинились. Юрій, боячись порушити тишу, що панувала в кімнаті, навшпиньках пройшов між столами, напівзігнувшись та озираючись, як шпигун.

Тут було прохолодно й світло. З трьох великих (від стелі до підлоги) вікон заганяло у кабінет своє проміння осіннє сонце, а крізь відчинені квартирки вривався й блукав кімнатою прохолодний вітерець. Той вітерець, як хлопчисько, підступно підкидав аркуші на столі – спочатку легенько, а тоді одним поривом змітав ті аркушки зі столу й гнав їх підлогою. Юрій в один стрибок кинувся до дверей та причинив їх, щоб зник протяг. Вітер образився на українця і втік надвір крізь відчинені квартирки. Покос мигцем позбирав папірці, щоб хтось не подумав, що то він наробив розгардіяшу. А вже по тому усвідомив, що в кімнаті нікого з людей немає. Прислухався. Звідкілясь долинав стурбований чи то знервований голос. Юрій повернув голову в бік вузьких дверцят, що примостились в глибині приміщення. Ступив декілька кроків, щоб краще почути, про що там йдеться, приклав вухо до одвірка. По той бік бубонив чоловік. Юрій посміхнувся, затуляючи рота долонею, аби не виказати свою присутність. «Навіщо я це роблю? – подумав. – Навіщо ховаюсь?» Тут-таки згадав, як ховався колись, як був маленький, від тата і як мама його довго шукала, заплакана, аби сповістити, що тата вже не повернути. Враз, як згадав ту давнину, куди й сміх подівся. Говорив незнайомиць за дверима явно по телефону, бо ж відповіді йому ніхто не давав.

– ...і особисто, й письмово до нас звертаються люди з проханням дати їм вказівку, як прикомандируватись до Трансваалю з добровольчими загонами... Навіщо було це друкувати?

Ось воно! Те, що шукав Юрій. Значить, не один він придумав іти саме до редакції по допомогу. Він відчинив двері в один ривок і остовпів – перед ним стояла жінка, і це вона так заповзятю, по-чоловічому відповідала на дзвінки. Жінка вирячилась на Юрія, кинула в слухавку: «Секундочку» – і в бік відчинених дверей:

– Що вам?

Покос не звик бачити жінок, вбраних у чоловічий одяг. А на цій, на тобі, – штани. Він на мить заляк, не зміг відразу сформулювати, що його привело до редакції. Почав бехати, а тоді під натиском жінки, яка знову сердито запитала, що йому треба, капітулював. Зробив кілька кроків назад і, вибачившись, зачинив за собою двері. Швидко віддалявся по коридору. Жінка визирнула з кабінету й гукнула в спину Покосові:

– У п'ятнадцятому гренадерському полку! – пояснила секретарці, що пробігала коридором. – Зранку ходять, я їх вже бачу як через рентгенівський апарат.

По цих словах гучно хряснули двері, вірогідно допоміг осінній вітер.

Перед Юрком постало нове завдання: дістатись місця розташування п'ятнадцятого тифліського гренадерського полку. Юрій знав, де він розміщений. «Чому я самотужки не зміг додумати, що можна записатись добровольцем саме в полку?» – дивувався своїй нерозторопності і тут-таки скидав забудькуватість на непростий психологічний стан. Той нерв, який блукав по тілу й по мізках Юрія, народився не через бажання піти на війну, а через закоханість, яка в одну секунду застрибнула на нього, як справний джигіт на дикого коня. «Закохався, а до ладу й не знаю, в кого», – сварив себе за хлопчачі почуття й чекав, що вони зникнуть за день-два. Він же колись був закохувався, іще як вчився у школі, у першому класі. Те кохання зникло так само миттєво, як і зародилось. Бо ж коли малий Юрко побачив, що обраниця показує йому язика, відразу розлюбив.

Ще на підступах до військової частини Покосові в очі втрапили театральні тумби, на яких висіли закличні плакати з пропозиціями записуватись до лав вояків, що будуть відправлені у Трансвааль. Афіші рясніли кольоровими написами й були схожі на циркові чи театральні. Ті тумби обліплювали зі всіх боків охочі довідатись щось новеньке. Юнаки гречно давали місце старшим людям, а ті старші, своєю чергою, пропускали вперед молодих. На цьому п'ятачку одні бубоніли про можливість заробити на чужій війні й голосно обговорювали, скільки обіцяють платити, чим годувати та як доправляти до тієї Африки. Дехто з цікавих відділявся від юрбища й чалапав

до високого кованого паркану, щось пояснював черговому у військовій формі, і перед ним відчинялась хвіртка у замкненій брамі.

На території розташування окремих бригад п'ятнадцятого гренадерського тифліського полку та штабу військового корпусу повним ходом йшла робота з ретельного відбору волонтерів. Серед тих, хто хотів потрапити до незвіданої Африки, не усім щастило пройти прискіпливий контроль та медичний огляд. Багатьох відсіювали. Особливо прискіпливо ставились до тих, кому бракувало років. Адже рвались до бою переважно юнаки, в яких ще пух під носом не перетворився на жорстку щетину. Оці хлопчики – худі й сутулі – доводили, що їм вже тридцять років і що вони зрілі чоловіки, на яких можна поклагатись у довготривалому бою.

– Документ, – не дивлячись на такого бравого солдата, що доріс хіба до плеча своєму батькові, вимагав вповноважений набирати добровольців.

У відповідь – невиразне мугикання.

– Р-ругом! – різко командував офіцер, і невдаха боець, мов обпечений, обертався на сто вісімдесят.

– Крокм рш! – додавав офіцер, тамуючи напад сміху.

Забракований солдат підкорювався та відмірював парадним кроком відстань до брами. Мугикаючи прокльони, виходив за високий паркан, що огороджував частину, й, потрапивши на світську територію, похнюплений та незадоволений, знову приклеювався до пропагандистських плакатів, що розвішані були на тумбах та на стовпах. Декотрі горе-воєнки, в яких серце близько, бо ж ще занадто юні, нишком плакали, втираючи зашмарканого носа рукавом, і грозили тим, хто не дав їм можливості офіційно стати волонтером, дістатись Африки самотужки.

– Пішки дійду, – мовив якийсь хлопчина з червоним від плачу носом.

Його почули старші й почали розмірковувати вголос, чи можна бодай гіпотетично до Чорного континенту дійти пішки.

– Не, це справа провальна, – дійшли висновку, коли серед цих розумників знайшовся хтось аж надто розумний, котрий пояснив, що наші континенти відділяють один від одного моря і навіть океан.

Юрій Покос за віком проходив – йому виповнилось двадцять. За фізичними даними також підходив – широкоплечий, дужий, міцний.

– Хахол? – запитав круглолиций прапорщик, котрий записував прізвище хлопця у журнал. У цьому запитанні й у мелодії проголошеного чулась, по-перше, нотка зверхності, а по-друге – південний акцент, такий знайомий Юрію.

– Українець, – відповів Покос і пропав немолодого прапорщика іскристим поглядом.

– Ти ба?! Який гордий, – пхикнув прапорщик, але вже не з роздратуванням, а скоріше з повагою.

Попри те що до цього часу усіх таких, як Юрко, прапорщик записував у журналі хахлами, тепер вивів поштиво «укр» і після цих трьох літер поставив жирну крапку. Не наважився написати національність повністю – ану як начальству не сподобаються такі «вольності»?

– Рушницю Мосіна в руках тримав? – суворо питав кремезний вояк, тим часом дописуючи оте «укр».

Юрій не тримав у руках ніякої зброї – ні рушниць, ні пістолетів. Хіба сокиру, та чи ж це зброя?

– Ні, – мовив коротко.

Ця звістка вибила прапорщика з колії. Він довго дивився у запис, переводив погляд на Покоса і, ймовірно, шкодував, що запитав про навички володіння зброєю вже після того, як зробив із цього хлопчини добровольця, внісши до журналу дані.

– От же ж, – помахав скрушно важкою головою й зиркнув з-за плеча туди, де стояли півколом старші офіцери. Тоді підкрутив вуса й сплунув убік. – Нічо, солдат, навчимо тебе за півдня! То діло нехитре – знай стріляй собі. Це ж не дівку обхажувати, – засміявся й підморгнув Покосові.

Від гурту офіцерів відділився один та попрямував до столика, за яким допитував у Покоса про його біографію прапорщик. Зайшовши зі спини вусатому прапорщику, мовив різко:

– Прапорщик Козиренко!

Козиренко різко встав, аж заскрипів стілець, одійшов на крок, даючи місце штабс-капітану з тонкими вусиками. Юрко стояв перед офіцером навиятку і скося спостерігав за ним. «Десь я його бачив», – згадував, де раніше міг бачити штабс-капітана.

– У-к-р, – штабс-капітан сів за стіл і читав, що там написав Козиренко. – Покос, значить. Гарне прізвище. Надумав, значить, до Африки гайнути? Романтично тобі все це здається, хлопче... – Штабс-капітан витяг з нагрудної кишені папіросу. – Вільний, – кинув наостанок і подивився на прапорщика.

– Давай наступному місце! – пояснив Козиренко й легенько підштовхнув Юрка у спину.

«Це ж він! – Юрко не міг зрушити з місця. – Отой, на якого так дивилась дівчина». Юрій одійшов на ногах, що не гнулися. Став подалі, аж під парканом, і свердлив штабс-капітана поглядом. Робив крок вперед, щось собі бубонів, кусав мало не до крові губи й відходив на попереднє місце.

– Що? – смикав Юрка за піджак юнак, який погрожував дістатись Африки пішки. – Не дали добро? – У його погляді світилась надія. Читалось у ньому: «Не один я не підлягаю добровільній мобілізації, а й цей здоров'як».

– Не дали, – збрехав Покос для того, аби хлопчині відлягло від серця і він міг спокійно податись додому з відчуттям виконаного обов'язку.

Залишившись наодинці, продовжував боротьбу із внутрішнім Я, котре гнало підійти до офіцера, який займався у цей час іншим волонтером і прямо запитати оце зараз, не відкладаючи. Запитати, як звати ту чудову панночку, яка такими закоханими очима дивилась на нього. Ніби від того, що він дізнається оце зараз, у цю мить, її ім'я, зміниться його життя, в тому житті з'явиться якийсь вищий сенс. «Юрко, не будь дурним», – спинив себе від емоційного сплеску й відійшов подалі від штабс-капітана, аби не випробувати долю.

5

Незнайомі з воєнною справою новобранці та досвідчені кадрові військові, які горіли бажанням зі зброєю в руках боронити бурів та їхнє прагнення бути вільними, мали б виїхати з Тифліса у Санкт-Петербург за тиждень. Вже звідтіля, зі столиці Російської імперії, бригади волонтерів вирушали до Європи.

Аби не гаяти часу, чекаючи від'їзду, добровольці окрім стрийової підготовки мали змогу ближче познайомитись зі зброєю.

– Прошу любити і жалувати, це трилінійка. Ваша захисниця і порадниця.

Інструктор показував гвинтівку, як факір у цирку показує порожнього капелюха. Мовчки підносив чи не кожному до обличчя гвинтівку, тримав кілька секунд і з незворушним виглядом знову і знову проробляв цю просту процедуру.

– Гвинтівка багатозарядна, магазинна. Це вам не берданка, – посміхнувся сам до себе. – Калібр сім шістдесят два, – взяв двома пальцями патрон і показав його слухачам-волонтерам. – Ковзаючий затвор з замиканням окремою лічинкою, – клацнув затвором – раз і вдруге та поставив рушницю прикладом на стіл. – Ствол на зразок французької гвинтівки Лебеда... Існує декілька модифікацій. Оце піхотна, трохи коротша за неї – драгунська, у козацькій відсутній багнет.

Інструктор довго й монотонно розповідав історію створення рушниці, а тоді взявся її розбирати й розкладати частини на столі.

– Трое підходимо до мене й дивимось, інші – вивчаємо з плакатів, а тоді міняємось, – давав наказ зброяр.

Стіни інструкторської були завішані плакатами, на яких докладно пояснювалось, як розбирати й збирати не лише гвинтівку Мосіна, а й інші види зброї.

Новачкам, людям, які до початку англо-бурської війни вважали себе вповні цивільними, як-от Юрій, доводилось день у день вправлятися з непокірною зброєю. Юрій за кілька днів уже міг чи не з заплученими очима впоратись із цим завданням. Широким лезом викрутки вигвинчував гвинти: хвостовий, упору

й спускової пружини, а вузьким – усі інші. Вказівним пальцем лівої руки натискав на гашетку, а правою відкривав та виймав затвор. Відгвинчував та відділяв шомпол – металевий стержень для виштовхування гільз та патронів, які застрягли у стволі. Відділяв кришку магазинної коробки: натискав пальцем на головку клямки, відкривав ту кришку, стискував падаючий механізм і знімав кришку шарнірного болта. Окремо розбирав затвор. Умовно чистив, бо ж зброя була добре начищена, та в зворотній послідовності складав гвинтівку.

– Покос, молодець! – хвалив його інструктор, і Юрій відчував, що йому подобається ця механічна робота.

«Хтозна, може, отака гвинтівка врятує мені життя», – замислювався.

– Але на одну гвинтівку не варто покладатись. Треба вміти поборотись за життя в рукопашній сутичці, – відправляв тих, хто впорався із завданням, на плац до прапорщика Козиренко, який добре знався на рукопашних боях.

Боротьба на руках, як її називав Козиренко, подобалась Юркові, не могла не подобатись, адже він мав деяку практику в цій справі. Ріс-бо в селі, а як у селі та без бійки? Стінка на стінку, – куток на куток ставали хлопці до кулачних боїв. Одне одному боки товкли, але цивілізовано, до першої крові. Так що після тієї сутички вороги робились найліпшими друзями.

– Хапай його за карк, трясця твоєї матері! – кричав у емоційному запалі Козиренко й не помічав, що кричить рідною мовою і його розуміє лише Покос, котрому прапорщик й дає цінні поради.

Юрій перехоплював руки, затискав їх замком навколо шиї супротивника, здорового, схожого на вола росіянина Ігната Семенова, одним рухом клав його на лопатки й перемагав.

Найтяжче велось Покосові з карбуванням у пам'яті правил, які панують у війську. Правила ті аж занадто прості – виконувати накази старших швидко й без зайвих розмірковувань, без дискусій та висловлювання власних думок. Із цим у Юрія були не сказати щоб проблеми, але непорозуміння. Його непримиренна, схильна до свободи вдача, гордовитість та аналітичний розум противились наказам. За те, що вступав у перепалки зі старшими отримував короткі гауптвахти.

– Ніяких маневрів! – кричав якийсь розгніваний штабс-капітан навздогін рядовому Покосу, а той ніби й не чув його наказів – нісся вперед, використовуючи ці заборонені офіцером маневри.

Штабс-капітан гнівався, бо рядовий на прізвисько Укр, замість штрикнути багнетом, примкненим до гвинтівки в набите тирсою опудало, починав виробляти коники – кидався навприсядки за спину опудала й з положення лежачи колов його кудись у зад.

– Ну, лабець тобі, хлопче, – посміхався у вуса прапорщик Козиренко, потай тішачись. Знав, що солдата буде покарано, але радів проявам оцієї української завуальованої незалежності. – От, усе б йому по-своєму втяти, ну чисто як мій батько, царство йому небесне, – бурмотів, ідучи до порушника.

Що ближче підходив, то суворішим ставав – негоже показувати на загаль, що подібні дії мають бодай моральну підтримку.

– Це що за самодіяльність? – гучно питав, зиркаючи на червоного від крику штабс-капітана.

– Так він же готовий до того, що я його колотиму в груди. А тут раз, і все не так сталось, як гадалось, – пояснював Юрій, допоки з нього знімав ременя та відбирав гвинтівку інший солдат. Продовжував пояснювати, навіть коли його супроводжував до казарменого підвалу мовчазний ескорт.

Укр відбував покарання за порушення дисципліни не на самоті, а зазвичай у компанії. Таким як він, добровольцям, що записались на службу, аби воювати в Африці, пом'якшували «вироки». Якби діючий офіцер чи рекрутований солдат посмів ослуhatись старшого, його б зачинили в карцері на кілька діб, посадили б на хліб і воду. А ці волонтери ніби бавились у війну, хоча розуміли, що десь там, у саванах, їм доведеться воювати по-справжньому – вбивати ворога і щосекунди ризикувати власним життям.

Раз на день майбутні африканські захисники слухали лекцію про події у Трансваалі та Оранжевій республіці. На стіні висіла чимала карта Африки, на якій позначалися цвяшками переміщення бурських та англійських військ. Офіцер, який проводив лекції, щораз попереджав, що інформація доволі розмита, адже черпають її виключно з газетних публікацій.

– Але хоча б трохи орієнтуватиметесь, – зазначав на своє виправдання. – До того ж ви там не будете самі. Багато наших іде.

6

На підтримку бурам різними шляхами кинулись кадрові військові, інструктори, нелегальні розвідники, а то й просто шукачі удачі. Одні записувались у добровольці, інші діставались Африки власним коштом. Із земель Російської імперії, а особливо з Кавказу та Кубані, на допомогу африканським мешканцям двох бунтівних республік вирушала публіка дуже неоднорідна. Більшість із них дізнавалась про війну, черпаючи інформацію з журналів «Навколо світу», «Природа й люди» та «Нива», на обкладинках яких були зображені добродушні бородані в крилатих капелюхах та з рушницями в руках. У статтях бурів часто називали африканськими козаками або, іронічно, білими дикунами. Не оминали нагоди нагадати про багаті на корисні копалини землі, за які, власне, й точилась боротьба. Численні обивателі на вулицях губернських міст із неймовірною швидкістю розбирали останні випуски популярних газет «Донська мова», «Новий час», «Тифліський вісник». Перегортаючи поспіхом сторінки, жадібно ковтали вісті про пекло боїв під Ледисмітом, Кімберлі, Пітермарицбургом. Портрети відважних бурів та їхніх героїчних генералів та полководців, вирізані з цупких журнальних шпальт, прикрашали передні кутки в козаких куренях, українських хатках, сибірських повітових містечках та кавказьких аулах.

Друга англо-бурська війна почалась з того, що польовий командир, п'ятдесятидворічний Якобус Геркулаас Де Ла Рей, перетнувши кордон Оранжевої республіки, здійснив потужну атаку на броньований потяг англійців. Той потяг простував під британським прапором із міста Кімберлі, що у Капській колонії, на північ до міста Мафекінга. Поблизу Краайпана броньовик зазнав аварії. Та британці не збиралися здаватись бурам. Розпочався запеклий бій, який точився близько п'яти годин, після чого англійці вимушені були здатись. Відтоді Де ла Рея називали не інакше як Лев Заходу. Цей відважний воїн здобув неабияку популярність і любов не лише серед своїх земляків. Слава про нього поширилась і на інші континенти, обростала казковими, далекими від правди подробицями, які дуже подобались юним панянкам. Панянки вичитували романтичні нісенітниці про те, що генерал шукає собі дружину, й уявляли себе на вакантному місці. Насправді у генерала була родина й він, бідолашний, і гадки не мав, що про нього пишуть російські газети. Саме його портрети в переважній більшості були розміщені на шпальтах газет і журналів. Чоловіки – брати, наречені, батьки панянок, які мріяли стати дружиною бурського генерала, – не могли второпати, як можна серйозно закохатись у того, хто зображений був на портретах. Звичайний собі дід – з великою лисиною й лопатоподібною кучерявою бородою, яких хоч гать гати по всій Російській імперії. Але перемоги Де ла Рея робили його привабливим в очах жінок. Вони зітхали млосно й, притискаючи до грудей зображення видатного бура, обцілювали те зображення аж до болю в губах.

Піддані Російської імперії уважно стежили за кожним кроком, що відбувався на арені воєнних дій, – читали пресу в катастрофічних об'ємах та переповідали одне одному останні новини в іще більших кількостях, змальовуючи війну у згущених фарбах. Допоки новини доходили на Європейський континент, обростали чималою кількістю міфів. Ті міфи творили пліткарі, журналісти, а також письменники-одноденки. Ті письменники, відчувши попит на літературу про бурську війну, нашвидкуруч строчили невеличкі книжечки-буклети з оповіданнями на африканську тематику. У тих буклетах панночки на виданні знаходили поживу для своїх трепетних сердець. Зі сторінок книжечок до них звертались безстрашні вояки – вщент зарослі бородами та вусами й до біса гарні. У кожного такого борця обов'язково була дама серця, заради котрої, власне, й бився не на життя, а на смерть бур. Вояки заради своїх коханих, наділених ідеальними наборами чеснот, отримували перемоги на всіх африканських фронтах і як трофеї везли з тих фронтів окрім орденів, медалей, вищих армійських чинів іще й золоті прикраси і діаманти. Ті низькосортні повісті щедро були напхані такими дійовими особами, як загублені чи викрадені в ранньому дитинстві сини й дочки, багаті, князівського роду, батьки, викрадення скарбів, підступні раби, морські баталії, неймовірні уникнення смерті та інші, вкрай важливі для бульварного читива речі.

Військові й цивільні, чоловіки й жінки, старі й діти шкільного віку мали у своїх домівках нещодавно куплені мапи. Лишень газети сповіщали про чергову битву, люди розкладали на обідніх столах карти і вдивлялись у географічні ландшафти, намагаючись віднайти на них згадувані міста, селища чи гірські хребти.

Юрій Покос також придбав невеличку мапу, яку можна було добре розгледіти лише з лупою. Заповзяті торгівці, відчувши попит, пропонували до подібних карт іще й зручні лупи з маленькими ручками. Подібну карту не потрібно

було розкладати на спеціальному столі, а можна було вивчати її, поклавши на коліна. Юрій звирявся з газетною публікацією і, вдивляючись у мапу, малював на ній червоним олівцем шляхи наступів, обводив жирними колами міста, біля яких точились бої, і уявляв собі ті поля, затягнені густим сірим димом, щедро здобрені кров'ю захисників та нападників, чув крики й стогін. І від усього цього йому стискалося серце. Але не від страху, а через відчуття, що ось уже скоро і він стане частиною тих подій.

Загальна ейфорія передавалась, як інфекція, й не оминала ні бідних ні багатих. Передавалась представникам різних санів: чиновникам, які хотіли вирватись із замкнутих кіл одноманітних справ; робітникам, яким було все одно, де витратити своє життя – на шахтах чи на війнах, головне – грошенят заробити на утримання родин; дворянам, які шукали методів уславити родові імена. Шукали можливості потрапити у Південну Африку збанкрутілі торговці, відчайдушні ремісники, розжалувані священнослужителі, вчителі, газетярі, конюхи.

Із однаковим завзяттям планували податись за тисячі кілометрів від рідних домівок у далекий та спекотний Трансвааль як переконані патріоти імперії, так і легковажні авантюристи, як герої, так і злодії. Непогана нагода чужим коштом потрапити на землю, багату на золото та діаманти.

– Там знайшли золото ще з десятирок років тому, – шепотів уночі котрийсь флібустьєр із числа волонтерів, яких готували у п'ятнадцятому тифліському полку. Розповідав, накриваючись головою ковдрою, аби не розбудити тих, хто спочивав у казармі. – Чого, ти думаєш, та скам'яніла земля так до себе вабить англійців? Чи ж вони дурні? Англійці? Е, брат, британець не дурний і ніколи таким не був, – чувся переривчастий тихий сміх. Той, хто сміявся, вважав себе найрозумнішим, бо ж впевнений був – повернеться з Африки страшенно багатим, із повними кишнями отого золота, цілі пласти котрого знайшли нещодавно на Чорному континенті.

– Англійці вже давно підбирались до африканського золота, – чувся гучний голос того, хто слухав. – Ти спав би, Абрамов.

– Тихо! – шепіт Абрамова нісся казармою, як пориви вітру, – то гучнішав, то стихав. – І звідкіля ти, Куля, все знаєш? Це я маю розповідати, а ти слухай.

– Та ну тебе, ні вдень ні вночі од тебе спокою нема, – не бажав далі слухати Куля, він же Федір Кулятинський, іще один волонтер.

Федір Кулятинський, тридцятирічний історик, який закінчив свого часу Київський університет імені Святого Володимира й п'ять років віддав науково-дослідницькій роботі. Історичні розвідки закинули Федора на Кавказ.

– Треба їхати, – переконував себе щодо африканської, як він називав, експедиції і йшов записуватись до волонтерського війська. А до того проштудіював історію країн, у яких мав би опинитись незабаром.

Куля відвернувся від майбутнього шукача золота на інший бік. Чи то словесна перепалка, чи скрип пружин розбудили сусіда ліворуч – Укра.

- Все одно не заснемо, - казав і готувався слухати Кулю, котрий знав про Південну Африку набагато більше, ніж офіцер, який щодня намагався щось розповісти про її історію та сьогодення. - Розкажіть щось про бурів. Хто вони, що вони, білі люди, роблять на Чорному континенті.

- Бури мешкали в Африці споконвіку... тобто з сімнадцятого століття. У ті далекі часи до південного краю загадкового континенту дісталось чимало мовчазних та суворих, голодних, обірваних та знесилених колоністів з Голландії, - закривши руки за голову, описував Куля.

Морепоплавцям вдалось подолати немилосердний океан, і вони менш за все хотіли ще раз вирушати у якісь мандри світами. Голландці знали наперед: яким би не виявилось узбережжя - придатним чи ні для життя, - вони лишаться тут. Якщо земля буде благодатною - подякують Господу, якщо ні - оброблять її і вона стане благодатною як не для них, то для їхніх дітей чи онуків. Треба знати, що голландських мандрівників погнала на незвідані далекі землі не стільки цікавість чи тяга до пригод, як занадто важке життя в Європі. Колоністи зі своїми дружинами, дітьми, нареченими, старими батьками шукали свого раю, і вони його знайшли, висадившись якимось на південному узбережжі Африки. Ці європейці з генетичною любов'ю до сільського господарства, до роботи на землі як ніхто інший вписались у тутешню атмосферу й тихо собі зажили, обробляючи поля та вирощуючи худобу. На краю світу, подалі від проблем, від суєти та жадібності, яка роздирала старий світ, будували новий. Потихеньку, з Божою поміччю розорали поля від краю й до краю, завели корів, волів, коней, побудували будинки, звели міста. У перервах між цією мирною роботою займались тим, що жорстоко розправлялись із, як їм здавалось, нахабними та безпідставно войовничими племенами місцевих кафрів - чорних хазяїв Африки. Дивувались непокорі й небажанню темношкірих жити за їхніми, бурськими законами. Ніби й не мешкали у Південній Африці люди до того часу, як колоністи зійшли зі своїх кораблів. Голландці усе ніяк не могли второпати: як можна було вважати кафра подібним до білої людини? Відтак не бачили у поневоленні корінних мешканців нічого незаконного, навпаки, відчували свою месіанську роль.

- Кафри не вміють орати землю, не навчені на ній господарювати, - переконували одні.

- Кафри не вміють випасати худобу, не вміють вигідно торгувати, - доводили інші.

- Кафри вміють бути рабами, ну, як цим не скористатись? Хто їх ще годуватиме, окрім нас? - підводили риску.

Відтак колоністи законодавчо утвердили себе за корінне населення і стали називатись бурами, що означає «селяни», або «фермери», або «люди землі».

З часом до перших поселенців почав активно підтягуватися позбавлений власних угідь народ із європейських країн - з Данії, Німеччини, Бельгії. Врешті-решт бури, або, як їх іще називали, африканери зайняли величезну територію, весь африканський південь. І назвали цю територію Капською колонією.

Колоністи вели звичайний спосіб життя - займались фермерством, засівали поля, випасали худобу, ростили дітей. Ці суворі селяни не хотіли ніяких

воєн... хіба що вряди-годи поневолити якесь невеличке плем'я зулусів чи бушменів, або дати достойну відсіч чорношкірим нападникам, які гуртувались у загони й нападали на бурські ферми. Якщо з африканцями голландці давали раду за допомогою зброї, то з європейцями повинні були домовлятися у дипломатичний спосіб. Весь час мусили поступатись імперіалістичним зазіханням могутньої Англії. Наприкінці сімнадцятого століття бури вимушені були зірватись із насиджених місцин, бо ж Англія оголосила Капську колонію своєю територією, та податись шукати нових земель для себе.

– Ти ба які! – перебивав розповідь Кулі нестримний Абрамов. – Все-все, мовчу, – давав товаришам, які шикали на нього, змогу дослухати до кінця.

– Завантаживши свій крам у величезні фургони, вони рушили на північ. – Кулятинському не заважали зауваги Абрамова.

Шлях був довгим і складним: незвідані краї, незнайома природа, невідомі тварини. Ворожі племена були не в захваті від появи бурів на їхніх територіях. Потрібно було за допомогою зброї розчищати собі дорогу. На заваді ставали не лише люди, а й природа. Пробирались вигнанці через нескінченні скелясті хребти та небезпечні гірські стремнини. У криті високим шатром вози запрягали дві, а то й чотири пари витривалих волів. Усередині робили зі шкір настили, на яких спали жінки та діти. Перед довжелезною колоною фургонів по боках вартували вершники, озброєні на випадок непередбачених небезпек. Колони пересувались повільно, але уперто йшли до поставленої мети. А метою було одне – знайти собі нову домівку, таку, аби ні англійці, ні інші колоністи не забажали знову відібрати її.

– Прямо як Мойсей у пустелі. І що ж вони там ілі, у тій далекій дорозі? – не міг втримати у собі власних думок Абрамов. Сказавши, прикладав до рота палець і замовкав.

– Бувало, бурський народ зупинявся. Не на день і не на тиждень – на кілька місяців. Розбивали серед поля намети, влаштовували щось на кшталт тимчасового селища. Спинались для того, щоб зорати поля, посіяти зерно, зібрати врожай, а запасшись провізією, йти далі. Бури йшли декількома колонами та різними маршрутами. В історію бурів ці походи увійшли під назвою Великий трек, або Велике переселення. Воно вважається героїчною акцією, яка поклала початок бурській, африканерській нації. Африканські племена, на чий землі переселились бури, до цього часу вважають трек простою розбійницькою навалою, актом інтервенції.

– Як все неоднозначно, – прошепотів Юрій і далі слухав крізь сон, який навалився на нього, як бур на зулуса.

Інші слухали мало не до ранку.

Мандрували, як кочівники, чи не п'ять років, доки оселились за рікою Вааль і там заклали державу Трансвааль, хто ж не перейшов ріку й залишився з іншого її боку, стали іменуватись Оранжевою республікою. Англійцям після того офіційно відійшло південне узбережжя, а бури з нуля почали обробляти доволі благодатні і щедрі землі.

– Укре, виявляється, за вісімнадцять років до початку теперішньої війни між бурами й англійцями вже був конфлікт, котрий прирівнювався до війни. – переповідав Покосові солдат Абрамов після безсонної ночі. – Щоправда, тоді все завершилось за якихось три місяці поразкою англійців й визнанням незалежності Трансваалю. Вірніше, ця поразка була скоріше відтермінуванням, аби Англія встигла підтягнути до Африки війська. – Абрамов поспішав виговоритись, поки солдати заправляли ліжка. – Конфлікт виник через те, що на кордоні Оранжевої республіки в Кімберлі було виявлено алмази і майже в той самий час в Трансваалі під Йоганнесбургом – золото. І те й інше – найбагатші родовища в світі. Ось тоді до бурів на гостину рвонуло чи не півсвіту, а попереду – стара добра Англія.

Абрамов продовжував переслідувати Покоса. Форкав водою, умиваючись, та торохкотів:

– Гості копали хто де урвав, тишком вбивали одне одного на тих копальнях, згорали від лихоманки, вплутували у свої оборудки мирних бурів. Саме тоді під соусом запровадження законності й почався справжній грабіж серед білого дня, який політики називають гарним словом «анексія». Англія почала відкушувати в бурів їхні землі – великими й найсмачнішими шматками. Кімберлі в один момент відійшов під англійське крило, згодом англійці оголосили всю територію Трансваалю своєю власністю. Майже двадцять років весь світ спостерігав за тим, коли ж Англія стане право наступницею найбагатших покладів. І ось дочекались... широкомасштабної війни.

– Все? – запитав Юрій, якому невисокий кучерявий Абрамов усе це розповідав.

– Ніби все, – мовив, глибоко чи то видихнувши, чи зітхнувши.

– Скоро все побачимо самі, – нарешті зміг і собі умитись рядовий Покос, до якого вперто причепилось прізвисько Укр.

Із самого ранку Юрій з товаришами стріляв на плацу. На мить відволікшись від цього заняття, звернув увагу на браму. Побачив, як крізь настіж відчинені ворота (небувала штука) на територію полку заходять одна за одною жінки. Кинувши оком на їхню уніформу, Покос почув, як у шаленому танку застрибало серце.

– Цільсь! – почув й після наступної команди натиснув на гашетку.

Чергова куля прошила молоко.

– Оце на! – пробасив прапорщик, який став Юрію чи не за батька у полку. – У тебе ж, хлопче, око, як у монгола.

– У монголів очі вузькі, а у мене о, – Юрій зробив свої витрішкуваті очі ще більш опуклими.

– Та я ж не про те. Я про влучність. Монголи – найкращі стрілки. Та куди ти усе дивишся? – незадоволено запитав. – Мішені в іншому боці, – запримітив, куди скеровує погляд Юрій, і засміявся. – Дівок побачив? Тю, так вони ж страшні всі, як не знати хто. Старі для тебе. Це воно так

здалеку здається, що то деви юні. – І знову сміх. – Хіба одна е... але вона не вільна, так би мовити. Вона нашого штабс-капітана пасія.

– А як звати? – взявся за своє Юрій.

І далось же йому те ім'я!

– Та як звати? Ларисою кличуть. А по батьшці, здається, Олексіївна.

– Лариса... – зачаровано посмакував благозвучним іменем Юрій. – Дійсно Лариса. Так-так, це вона.

– Ану відставити лірику. Цільсь! – перейшов від батьківського до начальницького тону Іван Козиренко. – А прізвище її Обиз, – доклав пошепки і примружив око, вдивляючись у далеку мішень.

– Обиз? – запитав Юрій, тамуючи тремтіння рук, у яких тримав гвинтівку.

– Грузинка по батькові, а по матері наша. Та кажуть, що й у батька в роду були українці. Бо ж Обиз – то і є грузин по-малоруськи, у моєму рідному селі усіх кавказців обизами кличуть.

– Олексій – це грузинське ім'я? – навіщось довідувався Юрій.

– Взагалі він був Аліко, то на наш манер Олексій.

7

Сестри милосердя прийшли до полку не просто так. Вони мали провести з новачками практичні заняття з надання першої необхідної медичної допомоги у разі поранення на полі бою. Добровольці розділились на пари. Біля кожного з п'яти столів стояла жінка, перед нею на стільчику були розкладені бинти, затискачі та джгути. Один волонтер мав лягати на стіл, зображаючи жертву, іншого навчали давати раду тим бинтам, затискачам та джгутам на тілі уявного пораненого.

Командувала заняттями головна медична сестра – підстаркувата зла мегера з чорними вусиками над верхньою губою. Юрій запримітив, що у тієї мегери росли не тільки вуса, а й борода, яку вона маскувала, прикриваючи кінцями білої накрохмаленої хустки. Покос лежав на одному зі столів, у безпосередній близькості од цієї медичної головнокомандувачки, й готувався до того, що йому почнуть забинтовувати очі.

– Перший стіл – поранення очей, – сповістила медична сестра, зиркнувши недобре на Юрія.

Працював над товаришем один із тих вояків, хто ночами усе марив про золоті розсипи, – багатослівний Абрамов. Санітар із нього вийшов невмілий, вправлявся він з медичним інвентарем набагато гірше, ніж варнякав про багатство, золото й діаманти. Затягував ту клятву пов'язку так, що в Покоса

вилазили очі й розколювалась від болю голова. Розболілась вона від того, що Укр не віднайшов серед сестер милосердя ту єдину, яку, вірогідно, звали Ларисою. Потрапив на стіл до жінки середніх років, все обличчя котрої було густо всіяне яскравим ластовинням. Конопата пані до початку езекуції з намотування бинтів довго пояснювала Абрамову, як це робиться. Та, видно, думки про збагачення не давали чорнявому малому, схожому на арабського принца, шансів бодай щось почути із того, що йому вкладали в голову.

– Абрамов, жидівська чортяка! – кричав довгов'язий підпоручик десь неподалік. – Що ти, в біса, робиш? Ти його скалічиш іще більше.

– Що значить іще більше? Він що, покалічений? Як же ви його мобілізували, ущербного? – питав іронічно Абрамов, чим здіймав хвилю заразливого сміху. Тим часом продовжував нагромаджувати бинти на очі уявного пораненого.

– Ви всі, я бачу, тут трохи з відхиленнями, – не вгавав підпоручик, хоча з голосу було чути, що й він щойно сміявся зі всіма.

Юрій відчував, що йому на допомогу приходила професіоналка. Жіночі трохи шкарубкі руки відсторонювали цупкі п'ятірні Абрамова. Сестра милосердя тим часом послаблювала бинти, стиха розповідала Абрамову, як потрібно діяти, аби не дратувати офіцерів й не бути посміховиськом серед товаришів. Звідкіля їй було знати, що Абрамову подобається бути посміховиськом.

– Антоніно Кирилівно, дайте місце тим, хто запізнився, – почув Юрій голос головної медсестри. І тут-таки відчув, як до його обличчя торкається зовсім інша рука – ніжна і трохи тремтлива.

– Вам не боляче? – питає якась дівчина, схиляючись над Юрієм.

А голос ну ніяк не може належати отій бабі з ластовинням. І повітря, яким вона дмухає йому в обличчя, таке тепле й пахуче. Так думає Юрій і відповідає на запитання, безмовно похитуючи головою ліворуч-праворуч, ніби у нього забинтовані не очі, а рот. Хіба йому може бути боляче, коли від тієї, що оце стоїть поряд, пахне першими конваліями, сонячним промінням, щойно викошеною травою і ще бозна-чим до запаморочення весняним, а надворі ж осінь. І де вона ті конвалії взяла о цій порі? «Парфуми», – здогадується хлопець. Але хіба парфуми пахнуть так природно?

Юрію так не хочеться, щоб йому розмотували пов'язку, йому так бажається ще трохи побути у мрійливому стані. Адже він, дурний, уявляє за цим ніжним, з легкою дитячою хрипотою голосом і за цим запахом ту блакитнооку, яка не дає йому спокою ось уже кілька тижнів. Вона десь тут ходить Тифлісом, вона навіть час од часу зустрічається зі штабс-капітаном, прізвище якому Покровський, вона також сестра милосердя, її звати Лариса, а прізвище її...

– Ларисо Олексіївно, не стійте ніби засватана, – несеться суворий наказ з уст сестринської начальниці, і Юрій більше не може лежати із запненими очима.

Він хоче в один порух зірвати бинт, йому це не вдається. Юрій борсається, як підбитий на полюванні олень, тріпає ногами, намагаючись підвестись зі столу, морщиться, тягне із себе ту пов'язку, що підступно відділяє його від... Марлеву перев'язь стягнуто на ший, Юрій впливається поглядом у цей

безмежний небесно-блакитний світ, затінений незвично гарними віями – прямими, наче стріли. Вона лякається, випростовує вперед руки, відходить на крок від нього, здіймає дашком брови, вдивляється у свого візаві.

На Юрка, як на божевільного, виричався Абрамов.

– Вам було боляче? – питає, трохи оговтавшись, та, яку назвали Ларисою Олексіївною.

– А на очах є якісь рецептори, напряду зв'язані з мозком? – питає не так у жінок, як у солдатів Абрамов і тут-таки пояснює публіці свій кпин: – Ач, як йому на мозок надавило? Очманів зовсім.

Насміявшись, волонтери повертаються до серйозних справ. Обговорюють між собою способи першої допомоги у разі поранення, гомонять, радяться, сперечаються, передають одне одному перев'язувальний матеріал, ножиці та інші інструменти.

А Юрій так і не може отямитись, сидить на столі, звисивши ноги. Як вона близько, лиш простягти руку – і можна до неї доторкнутись, аби зрозуміти нарешті, що оця дівчина – не сон, не порожня мрія закоханого парубка, що вона існує... що...

– Рядовий Покос! – вириває добровольця з вакууму гучне звернення підпоручика, котрий приставлений головним у цих заняттях і якого солдати називають Мотузком за худу й довгу фігуру.

Рядовий Покос в один порух зістрибує зі столу, на ватяних ногах йде на місце у спеціально облаштованій для медичних екзерсисів кімнаті.

– Стояти! – знову Мотузок.

Рядовий Покос зупиняється. Дурнувато кліпає повіками, не розуміючи, що від нього вимагають.

– Кругом! До столу марш! – надривається підпоручик.

Рядовий Покос крокує до столу, і йому відлунюється в грудях кожен крок. На столі вже лежить Абрамов. Абрамов шкіриться й совається на своєму вимушеному ложі, шукаючи зручного положення.

– Ларисо Олексіївно, тепер рука, передпліччя, – надсилає наказ старша медсестра.

Лариса Олексіївна хапається за білий сувій і стрімголов починає замотувати Абрамову руку. Робить це з неабиякою спритністю.

– Далі ви, – відходить на півкроку від Абрамова й посміхається Юркові. А того скувало, мов соляний стовп. – Продовжуйте, – дівчина тягне Покоса ближче до себе й вкладає йому в руку невикористаний бинт.

Він мотає той бинт невміло й автоматично, а усе його ество може відчувати лише те, що її темна полотняна сукня торкається його солдатських штанів. Відчуває, ніби якийсь струм пробігає кінцівками, сковує щелепи, приглушує

звук - в голові лише щось гуде та не дає повернути голову, аби вкотре надивитись на її красу. Укр бачить перед собою лише перекошене в німому реготі обличчя Абрамова. Жартівнику лоскотно, бо ж Юрко мотає йому під пахвою. Та Покові байдуже до того, що відчуває Абрамов. Він весь розчинився в ній, у її сукні, у цьому бинті, до якого щойно торкалась її тендітна рука, у її хриплому голосі, котрий все ще звучить в голові, прорізаючи цей монотонний гул. «Цікаво, а вона відчуває мене так само, як я її?» - думає солдат, аж поки не отримує команди, яка переводить його із розряду учасника процесу в розряд спостерігача.

- Рядовий Поков! Вільний! - командує Мотузок.

Поков повертається на глядацьке місце й сідає поруч із Ігнатом Семеновим, який також уже відпрацював. Тепер Юрко може дивитись на неї, на її вправні рухи, на лінію талії, котру облямовує білий фартух, на тонкі пальці, на стрункі ноги, які вимальовуються силуетами на темній сукні, коли вона рухається вздовж столу, на гнучкий стан, на високий лоб, і знову на ці брови, і на ці очі. Лиш раз вона подивилась прямо на нього і тут-таки одібрала погляд, заховала його під віями. Чи то здалось йому - пробіг рум'янець по вилицях. «Авжеж, здалось, - спиняв себе. - Чого б оце її червоніти, дивлячись на мене?»

Цілісіньку ніч після цієї зустрічі не спалось Юркові. Приблуда-сон не чіплявся. Тіло, облябувавши якесь положення, за хвилику вже ненавиділо його, намагалось відкараскатись од нього, завмирало в іншому любесенькому. І це за хвилину набридало, встигало остогидіти. Серце недоладно билось де йому заманеться: то калатало у горлі, а то підхоплювало естафету десь у сонячному сплетінні й перекочувалося у шлунок. Там дріботіло, як пташечка, що потрапила в сильце. І страшно було зітхнути (хоча ой як хотілось), бо ж і подих міг ту пташечку розчавити потужним потоком затамованого всередині повітря. Очі, підступні вороги-очі, ну нізачо не хотіли закриватись. Ніби хто піску в них понасипав. Вже й відгомонів Абрамов, а він зазвичай не міг наточити лясів мало не до півночі. Вже давно колишній матрос Семенов (чье ліжко у казармі було поруч із Юрковим) «відсвистів арію на губі» - традиційний казармений концерт перед сном, і ще давніше пробубонів в кутку кілька молитов капелан Заза Квінкідзе, якому було від сили двадцять років, але котрий говорив так пафосно, що, здавалось, йому усі сто. У Зази росла така буйна борода, що в ній ховались усі його юнацькі риси обличчя.

Покову до гіркоти у роті забажалося щось написати, оце зараз, цієї миті, негайно. Нишпорив під ліжком, у тумбі - жодного шматка паперу. А йому так треба! Бо ж його наповнила поезія, вірші не знати звідки брались і складались у голові. Юрій намагався не розгубити те, що вже вигадав, те, що вклав у рими й чим навіть встиг насолодитись. Єдине, чого бажав, - не забути присвячену Ларисі поезію. Там були слова і про ніжні дотики, і про брови-чайки, і про волошкові очі.

«І куди це я зібрався?» - раптом, як Пилип з конопель, вискочило посеред тих поезій слухне питання. Куди він зібрався? Із ким воювати, за яку таку країну, за чий народ? Як він може покинути тут її, свою Ларису, а сам поїхати бозна-куди?

«Та яка ж вона твоя?» - питав підступно Юрковим голосом хтось, хто сидів у середині його черепної коробки.

– Черепної коробки? – це вже Юрко питає у Лариси, яка лежить поруч із ним на казарменому ліжку.

– Із черепною коробкою у вас, шановний, все гаразд. А от черевну порожнину бережить, – відказує Лариса й подає Юркові величезний сувій бинтів. – І обереги свої не викидайте.

– Обереги? – Юрій мацає себе за шию, силуючись відчутти, чи є на ньому вишита сорочка. Під пальцями відчуває вишите хрестиком. Долонею проводить по гаптуванню і торкається чогось вологого й липкого на животі. Дивляється, а там – замість пупа червоне озерце.

– Це кров? – цікавиться Юрко, шукаючи біля себе Ларису, але її вже немає.

Юрій сідає на ліжку, яке рипить довго й протяжно, заплющує міцно очі й махає головою, аби дати змогу тим часом втекти видінням. Розклепивши повіки, розуміє, що вже сходить сонце, а він не лежить, а сидить на забраному й вологому від поту простирадлі, вовняна армійська ковдра лежить жужмом на підлозі.

– Сон, – пояснює собі Юрій і тут-таки згадує останню не позбавлену сенсу думку. – Так, куди це я зібрався?

– В Африку, – сміючись, повідомляє, додивляючись власний сон, колишній матрос Семенов.

– Але ж вона буде тут.

– Ти, хохол, видать, ще не прокинувся. Вона, Африка, там, а тут Кавказ – дикий край. Хоча Африка – ще більш дикий.

Було пізно відмовлятися від задуманого. Прапорщик, до якого за порадою звернувся Юрій, розтлумачив, що це, звичайно, не можна розцінювати як дезертирство, бо ж він доброволець, а не рекрут.

– Але чоловіки так не чинять, – скривився, як середа на п'ятницю. – Якщо вже сказав раз, треба казати й два.

У душі Покоса вирувала справжня буря – то він гнав до адміністративного корпусу, аби написати рапорт, то спинявся й бив себе долонями по щоках, приводячи думки й дії до тями. На яких півдня втратив орієнтир, перестав розуміти, чого насправді хоче й що має робити. Залишитись із Ларисою тут, у Тифлісі, й уславитись перед товаришами як боягуз чи їхати за моря-океани і втратити її назавжди... Якось за цими душевними муками Юрій виявив, що вони, ті муки й ті думи і ті безсонні ночі, абсолютно марні та безпідставні. Бо ж «його» Лариса і не знає, й не відає про існування такого парубка, як Юрко Покос. У «його» Лариси є наречений, оцей дорослий і вольовий чоловік з тонкими вусами – штабс-капітан Леонід Покровський, котрий вже й воював, і нагороду має, і навіть обзавівся шрамом на лівій вилиці. Шанси Юрка при порівнянні двох кавалерів зводились до нуля.

Принаймні, в цьому був упевнений українець. І вирішив він, що Лариса Обиз стане йому за недоступну й манливу музу.

– На все життя! – дав своєрідну клятву, адже таких досконалих віршів, які народились після зустрічі з Ларисою, Покос іще не писав.

Промовивши, мов заклинання, «на все життя», згадав сон, який тепер чомусь видався віщим. «А як уб'ють мене в тій Африці? – На секунду залихоманило. – Не викидай обереги», – згадав слова Лариси й перевірів, чи вклав до похідного мішка вишиту українську сорочку.

8

Історія знайомства з Леонідом Покровським нагадувала Ларисі Обиз сюжет низькосортного водевілю – із тих, які щороку привозили до Тифліса другорядні театральні трупи з Москви та Києва. Усе в тих спектаклях зводилось до банальностей. Він, плюс вона, плюс чиясь смерть і клятва на смертному одрі. Потім кохання до скону, танці, музика і дурнуваті костюми.

Леоніда Покровського перевели на службу до складу другої гірської батареї кавказької стрілецької бригади в тисяча вісімсот дев'яносто п'ятому році. У цьому ж дивізіоні піввіку прослужив Ларисин батько. Так склалося, що наставником Леоніда під час експедицій російської армії на Кавказі став полковник Олексій Георгієвич Обиз. Дочці полковника, Ларисі, на час їхнього знайомства ще не виповнилось шістнадцяти років. За рік після того, як штабс-капітан став вхожим у дім полковника, Олексій Георгійович волею долі опинився у лазареті. Сталась непоправна біда. Один зовсім юний солдат випадково поцілів у полковника. Куля пробила старому військовому легеню. Солдатові загрожував чималий строк на каторзі. За нього вступився поранений, написав прохання в штаб командування, аби солдата не карали. Мовляв, вини його тут немає. Допоки в верхах розбирались, карати чи милувати, сердешний не витримав ганьби й повісився у карцері. Олексій Георгійович, вповні ще міцний чоловік, так і не одужав – добила його звістка про наглу смерть юного підопічного. Та й поранення виявилось доволі серйозним. Хоч як би там було, помирав батько на руках у дочки, яка, вдягнувши сестринську уніформу, не відходила від його ліжка ні вдень, ні вночі. Перед смертю полковник Обиз попросив Леоніда Покровського присягнути, що його Лариса матиме надійне плече та підмогу в особі офіцера, а можливо, згодом стане його дружиною. Штабс-капітан пообіцяв, кинувши перед цим короткий запитальний погляд на дівчину. «А ну, як вона проти?» Лариса ствердно кивнула голівкою і відвернулась.

Ларисі лестила увага дорослого чоловіка до неї, вона навіть спочатку була впевнена, що згодом покохає Леоніда, але кохання усе не пробуджувалось у молодому, дещо байдужому до штабс-капітана серці.

У дев'ятнадцять Лариса вирішила присвятити залишок життя допомозі хворим та скаліченим і, не розмірковуючи довго, подалась на спеціальні курси медичних сестер, що відкрились при полковому лазареті. Леонід за кілька

років уже двічі робив їй офіційну пропозицію одружитись, але дівчина зволікала.

– Ви мені небайдужі, – казала при зустрічі, – але не квапте мене з відповіддю. У нас же є ще час.

– У вас, люба, звичайно, є час. Ви така юна. Але з кожним роком я стаю все старішим. І, може, вже в новому столітті ви не захочете бачити біля себе сорокарічного старця.

Вона не вважала Леоніда старцем. Але їй коханим не могла назвати. Скоріше дядьком чи братом.

«І чого ця любов бариться?» – розмірковувала, читаючи на самоті Байрона. Дивилась у вікно на осінь, яка на повну панувала на Кавказі, і робилося сумно. Здавалося, що їй у неї немає вже часу. Адже для дівчини двадцять – це також майже присуд. І тут-таки відганяла сум, труснувши чорнявим волоссям, сміялась хрипло на все горло, ховаючи по-дитячому голову в піднятих гострих плечах, та затуляла рот вузькою долонькою, аби втамувати дитинячу радість. Згадала оце того смішного солдата з булькатими очима, що ходив, як сновида, навкруг столу і так дивно торкався її, коли вони вдвох перев'язували торохкотія Абрамова. Відгонила від себе дурні думки про дивакуватого хлопця, якого бачила раз і, скоріш за все, більше не побачить ніколи в житті. Відкривала книжку, перегортала кілька сторінок та натрапляла на улюблений вірш. Читала по пам'яті байронівський «Спомин», заплющивши у млості очі:

Кінець! То був лиш сон. І враз
Влідих надій промінчик згас.
Щасливих мало днів прожито,
Світанок мій вкриває тьма,
І душу сковує зима.
Любов, надію вщент розбито.
Якби ж – і спомини. Якби-то!

У призначений день із Тифліса вирушила сформована в невеличкий загін група волонтерів. Серед них: українець Покос, єврей Абрамов, росіянин Семенов, грузин Квінкідзе і поляк Кулятинський. У штабі полку кожному видали під розписку кредитних білетів на суму в п'ятдесят рублів – кому одним папірцем, кому декількома, наказали купити й передягтись у більш-менш пристойний цивільний одяг, придбати засоби особистої гігієни, зміну білизни бавовняну й вовняну. Дозволялось придбати чверть фунту тютюну тим, хто палив, та прибути у відповідний час до міського залізничного вокзалу. Ця група тримала курс на Санкт-Петербург. Саме у Північній Пальмірі вони мали б приєднатись до представників голландського корпусу та волонтерів з інших міст.

– А хто за головного? – питав у прапорщика Юрій Покос.

– Все побачите згодом. Зараз це питання, наскільки мені відомо, ще вирішується. Є три претенденти, і всі офіцери з нашого полку – гарячі, як арабські жеребці.

Укр топтався на місці, не наважуючись зробити те, що запланував. Прапорщик прийшов йому на допомогу:

– Давай, викладай, що там у тебе? Я зроблю.

Хлопець випростав вперед руку із затисненим у пальцях папірцем. Прапорщик хотів був узяти передачу, але Юрій міцно тримався за неї.

– Так, кому передати?

– Ні, не треба. – Юрій розірвав папірець та вклав його до кишені.

– Можу й на словах дівці передати, чого ж ні. – Прапорщик дивився на закоханого парубка. – Я ж оце по тобі бачу, що втратив ти спокій. Таку штуку може лише жінка з чоловіком сотворити.

– Скажіть їй, що я... – Юрій затнувся, йому було соромно відкривати свою таємницю цьому підстаркуватому прапорщику.

– Всьо буде зроблено в кращому виді. Я в цих ділах мастак. Навіть ім'я мені не кажи – все знаю. Вже не одну пару звів, так сказати. Потім мене й за кума брали. – Прапорщик засяяв, як орден на грудях полкового генерала.

– Дякую! – Юрій тричі обнявся з Козиренком, і той перехрестив його, як матір свого часу хрестила на дорогу.

Покос згадав про матір, якій обіцяв невдовзі повернутись. Заметушився, ляснувши себе по кашкету долонею. Вийняв тремтячою рукою коротенький олівець із нагрудної кишені.

– Матері ж написати, – пояснив і вирвав зі свого записника невеличкого аркушика.

– Оце святе. Пиши й одправляй. – Козиренко замислився, вірогідно згадував свою неньку.

Потяг сполученням Тифліс-Ростов уже стояв на своєму місці й чекав пасажирів. Юрій з друзями увійшов до вагону й шукав зазначені у квитках місця.

– Далі, далі, – повторював Абрамов голосно.

Молодик теліпався за Юрковою спиною і весь час озвучував кожен його крок. Юрій роздивлявся кожне наступне місце, впевнювався, що треба йти далі, і чув оці слова від товариша.

Раптом Покос мов вріс ногами у підлогу.

– Укре, ти чого рота роззявив? – у звичній манері запитав Абрамов і штурхнув Юрка ліктем під бік.

А рота той роззявив від здивування, бо ж стрічав вояків на їхніх місцях штабс-капітан Покровський, який, знявши уніформу, перетворився на якогось чиновника середньої ланки, аптекаря чи комівояжера. Він постукав долонею по полиці, запрошуючи Юрія сідати біля себе. Українець сів, а офіцер видихнув із легенів зайве повітря – потужним струменем, шмигнув носом та послабив цупкий комірець білої сорочки, розстібнувши верхній гачок. Затим зняв фетрового сірого капелюха, якого тут-таки причепив на коліно.

– Ну, що, хлопці, ідемо дати прочухана тим англійцям? – Він говорив не як із солдатами, а як з давніми друзями.

Переборовши здивування від зустрічі, підкорився заклику Покровського, протиснувся до вікна й там сів як укопаний. Мовчав, бо ж оце подумав, що Леонід Покровський не такий вже франт, як йому здавалось. Самі собою думки звернули в інший бік, і Юрій, майже непомітно киваючи головою, блискавично подумав: «Це ж, напевно, вона буде йому писати. А я буду поруч із тими листами. Зв'язок не втратиться. Кохання мое буде поруч зі мною. Нехай навіть між нами стоїть штабс-капітан». Юрко вставився у вікно й роздивлявся людей, що снували пероном. Городяни виглядали дещо стурбованими, нервово зиркали по боках, кудись бігли лиш для того, аби за хвилину бігти в зворотному напрямку, щораз питали щось одне в одного. Із товпища виринула організована група жінок, які йшли цупкою купкою, ніби в один крок – плече до плеча. Юрію здалось – у гурті він побачив оту, вкриту ластовинням Антоніну Кирилівну. Хотів був роздивитись докладніше обличчя кожної жінки, але штабс-капітан, не дочекавшись відповіді від солдата, штовхнув його в спину. Покос вимушений був відліпитись від шибки. Замість підтвердити свою готовність дати прочухана англійцям Юрій запитав:

– А жінок також беруть у добровольці?

По цих словах він різко крутонув головою до забрудненого кіптявою вікна. У цей час потягом легенько хитнуло.

– Сестри милосердя – перші в рядах добровольців. На громадські пожертви вже організували цілий санітарний загін. Той загін оснащений усім необхідним, вирушив до Трансваалю відразу, як почалась війна.

– А чого ми до Петербурга несемось? Чи ж не можна було з Тифліса їхати відразу в Африку? – питав здоровило Семенов.

– Поясню, – схилився над столом Покровський і зашепотів, хоча можна було стовідсотково бути впевненим, що їх ніхто не почує, бо ж у вагоні окрім них сиділо ще кілька пасажирів, від котрих цих шістьох відділяли кілька відсіків. – Координує дії волонтерів пастор голландської общини в Петербурзі, такий собі пан Гіллот. Саме через нього і йдуть усі зібрані на бурів пожертви. За його фінансової підтримки й моральної допомоги ми зможемо дістатись до африканських берегів. З Петербурга поїдемо на Берлін, звідтіля до Неаполя через Мюнхен та Рим. Отака проста історія.

– А яка у них там, у голландців цих, релігія? – допитував Семенов.

– Кальвінізм. – Кулятинський знав про бурів усе чи майже усе – те, що можна було вичитати в історичних фоліантах.

– Кальві що? – Колишній матрос обурився на те, що історик кидається незрозумілими словами.

– Протестанти, – пояснив Заза Квінкідзе.

Заза, на відміну від інших, був одягнений у довгу чорну рясу, поверх котрої висів невеличкий дерев'яний хрест на мотузці. Йому, полковому капелану, довелось погрожувати страшним судом комісії, яка відбирала волонтерів, аби священику дозволили відрядитись на війну.

– Ще ми не кидали під кулі попів, – сперечались між собою офіцери, але врешті-решт дали добро.

Ігнат хотів був щось сказати, але чи то не знав, що саме він може сказати з приводу кальвінізму, чи його збив з думки Абрамов, котрий у притаманній йому грайливій манері прокричав протяжно мало не на весь вагон:

– Оце мандрівка!

– Непогано, – мовив услід за ним Семенов, бо вже так чи так відкрив рота для слова – мало з того рота бодай якесь вилетіти.

Заза і Куля промовчали, але по їхніх обличчях було зрозуміло, що і ім така мандрівка Європою до снаги. Юрій шкодував лише про одне – що друг його, Петро Гаркуша, не зійшов тоді з тифліського потяга разом із ним. «Напишу йому листа з Петербурга, – планував. – І матері ще й звідти напишу. Листівку відішлю з видом столиці».

Поїздом хитнуло вдруге, вже сильніше, і перон почав повільно рухатись.

– Ну, з Богом! – сказав штабс-капітан і обдивився юних підлеглих.

Покровський при згадуванні Всевишнього підвівся, підхопивши капелюха, бо той мав упасти на чисту підлогу, за ним встали інші добровольці. Капелан Заза Квінкідзе, склавши на животі руки, пробубонів молитву, ворушачи губами, та швидко тричі перехрестився. За ним ритуал повторили інші. Юрій також перехрестився, але вловив на собі стрімкий погляд Семенова.

– Католик чи що? – запитав той незадоволено й хотів був свиснути, але не став цього робити після молитви.

Юрій вважав за зайве відповідати на подібні запитання. Віра – це його особиста справа, яка нікого не стосується. Він не був католиком, але до церкви перестав ходити, відколи не стало батька, – ніби образився на Бога, зачаїв у собі ту дитячу образу. Перехрестився неправильно, бо забув, як воно робиться. Ярий захисник православ'я свердлов українця поглядом, який перевів на себе штабс-капітан такою фразою:

– Он Абрамов узагалі іудей, бач навіть не підняв своєї дупи від лавки.

– Так я ж хотів підвестись, – затарабанив рядовий Абрамов, – але потяг хитається, як п'яниця на виході з шинку. От я й впав на місце. Теперечки сиджу – боюсь підвестись. А тим часом пантрую, аби хто із вас не покалічився, падаючи од тієї клятої хитавиці. Я ж, можна сказати, – на варті стою. Тобто сиджу.

Багатослівна ромова Абрамова розвіяла тимчасове напруження, усі засміялись, і Покровський запропонував принаймні на час подорожі забути про чини, ставитись одне до одного лише, як до земляків, бо ж на чужині треба буде так чи інак триматись одне одного.

– Якщо треба триматись плече до плеча, то в нас не має бути одне від одного секретів, – пробасив Семенов.

– Добре, – перебив на півслові росіянина Абрамов, – зараз я вам такого свого секрета розкрию, що ви онімієте... ну, на якийсь час.

Абрамов повідав побратимам, що він зовсім не Петро, як усі звикли його називати і як він виправив у документах. Мама й тато нарекли його Перецом.

– У моєму рідному Бердичеві виправити негарне слово в офіційних паперах – що один раз плюнути. – Перец показово плюнув один раз. – Будь-який босяк може зробити таку штучку, аби лиш було добре перо і правильні чорнила. Тут вже треба бути спеціалістом в плані кольорів. Як комусь буде цікаво, я розповім, як це робиться. Думаю, така наука в житті згодиться.

– То правильно нарекли, – сміявся штабс-капітан. – У тебе он носяка – ну чисто перець, закручена.

– Та що ви знаєте, – чи то ображався насправді, чи, може, вдавав образу Абрамов, – Перец означає в перекладі – «той, що проривається». Розумієте? Мені сам Бог велів прориватись у житті. Йти вперед, незважаючи на перепони. А тих перепон, братки, у мене було хоч гать гати.

І Абрамов зводив нанівець очікувану нудьгу тривалої поїздки. Розфарбовував кожную хвилину смішними, часто-густо на ходу придуманими оповідками. Продовжував щось шепотіти навіть вночі. І знов у тих нічних шепотіннях чітко звучали слова «золото, багатство та гроші».

У Ростові пересіли на інший потяг, який домчав команду до столиці імперії, де мали б пробути недовго – менш ніж півдня. Нікому із добровольців раніше не доводилось відвідувати Санкт-Петербург. Покровський бував тут неодноразово й, поки потяг під'їздив до вокзалу, розповідав історію міста. Йому допомагав Куля, який, хоч і не відвідував Північну Пальміру, знав про неї вдосталь.

Потім, не йдучи з території вокзалу, чекали на квитки та гроші. Усе це Покровському приніс та передав виразного вигляду пан, який при ходьбі шкандибав і опирався на складену парасолю, як на ціпок. Юрій усе гадав, роздивляючись здалеку незнайомого чоловіка, чи це і є той пастор, про котрого розповідав Покровський дорогою до Петербурга. Огрядний чоловік не надто походив на священика, скоріше скидався на чиновника з тих зажерливих, яких полюбляли останнім часом зображати в карикатурах. Великий живіт, гладенько поголене обличчя й схожі на мопсові щоки робили чоловіка

дещо смішним, хоча він намагався триматись величаво. Абрамов наважився двічі пройтись повз цю пару й тепер переповідав друзям, що зміг почути:

– Це, сто відсотків, іноземець. Говорить з таким акцентом, аж-аж. Але про що саме – не втямив.

Іноземець мав доволі тривалу бесіду зі штабс-капітаном, водячи його попід руку напівпорожнім пероном. Покровський уважно слухав, трохи схилившись до пузання, бо ж був значно вищим за нього.

– Думаю, це не голландець, – не вгавав Перец. – Бачив я на Бессарабці голландців. Вони всі як вежі. А цей – хіба півголландця, – посміхався.

Коли пара припинила ходити пероном, спинилась, товстенький пан вийняв з внутрішньої кишені кілька конвертів і передавав їх по одному Покровському з якоюсь особливою шаню. Щораз, як той брав до рук передачу, піднімав над головою капелюха, що могло означати глибоку подяку.

– Дивно все це, – не витримав тривалої мовчанки Абрамов. Він, як і інші, споглядав за сценою, що відбувалась на віддалі від них. – Шкода, що ні рожна не чути. Як ви думаєте, він нам перекаже, про що базікали? Чи це якась таємниця?

– Що ж тут дивного? – питав не так у Переца, як у Юрія Федір Кулятинський. – І навіщо чекати, допоки нам хтось щось перекаже? Чоловічок той передає нашому Леоніду зібрані громадою гроші на нас, волонтерів. До того ж просить, – Куля примружив очі й уп'явся поглядом у чиновника, – щоб ми взяли із собою деякий... особливо цінний багаж. О, бач, Леонід не дуже цим потішений, хоча гроші бере. Той пояснює йому, що з багажем усе буде гаразд і в потязі і на судні, бо ж про усе домовлено й за все заплачено.

– Ти читаєш по губах? – захоплено вигукнув Абрамов і зробився схожим на дитину, яка вперше побачила перед собою святого Миколая.

– А чого б мене сюди записали? Взагалі я навіть до служби не придатний – у мене невиліковна хвороба серця. Я хотів же ж просто в експедицію в Африку... Але як така okazія вийшла, то чого ж не використати її на свою користь. На експедиції зараз грошей не знайдеш, – якимось криво посміхнувся історик.

– Потрібен, значить, ти був, якщо взяли з хворобою, – замислився вголос Абрамов і тут-таки запитав: – А мене чого? Мого товариша забракували, хоч і муштрувався зі мною в тому гренадерському полку, а мене оце приписали. Дивно все це.

– Нічого дивного, – спокійно виголосив Семенов. – Напевно, і в тебе є якісь таланти, про котрі ти сам не здогадуєшся. Заговорити до смерті ворога можеш... наприклад.

– І то правда, хлопці, – плеснув себе по голові Перец. – Ач, не усіх же в цю експедицію взяли. Більшість же залишили в Тифлісі, а нас цейго... Укр он у картах, як миша в сирі, розбирається, – тицьнув у Юрка. – І усе щось пише. Будеш ти, Укре, у нас за писаря.

– Ти також у картах мастак, – пробасив Заза Квінкідзе.

Перец посміхнувся, згадуючи, як обіграв дорогою до Петербурга не одного дурника. Грав на інтерес, тобто на гроші, грав з неабиякою спритністю й без найменшого обману. Прораховував усі ходи супротивника з математичною точністю на декілька ходів наперед.

– Та що карти? – питав, підморгуючи. – Я в шахах справжній гросмейстер.

– Повертається, – попередив Юрій, бо першим побачив, що Леонід, поручкавшись із незнайомцем, повертається до гурту.

«Деяким багажем» виявилась чимала й доволі важка дерев'яна скриня, котру могли підняти лише кілька чоловік, взявшись за ковані ручки, вмонтовані по боках. Штабс-капітан пояснив, що скриня набита під зав'язку медичним устаткуванням та медикаментами проти цілої веремії африканських лихоманок.

– Це ще не все, – повідомив. – Багато чого додаватиметься на зупинках у європейських містах.

Аби провести дванадцятигодинний потяг сполученням Санкт-Петербург-Берлін, на перон набилось безліч збудженого народу. Юрба весело гуділа, перебуваючи в піднесеному стані. Поодинокі вигуки, які славили доблесних добровольців, враз підхоплювались натовпом і переростали в хорове виконання пісні «Боже, царя бережи».

– Що за вистава? – обурювався поручик, пропихаючись крізь щільні ряди петербуржців до вказаного на квитках вагону. Обмізкувавши ситуацію, пояснював волонтерам: – Народний психоз. Ніби на відпочинок відправляють своїх співвітчизників, а не на жорстоку війну.

Перед відправленням, як паротяг свистком сповістив про останню готовність, на пероні відбувся молебень. Бородатий піп окропив перші вагони, біля яких, власне, й колихалось з боку в бік людське юрбище. Жінки втирали заплакані обличчя мереживними хусточками, чоловіки потискали руки тим, хто входив до перших вагонів. Оскільки тифліському гурту волонтерів дістались місця в хвості потяга, хлопці залишилися без обіймів, гарних слів та напуть. Виставившись із відчинених дверцят, здалеку спостерігали за урочистими проводами.

– Тю, а що ж вони нас не проводжають? Я також хочу свою часточку слави. – Абрамов хотів був зістрибнути зі свого вагона та бігти до товпища, але штабс-капітан спинив його та мало не силою заволик у останній вагон.

– Нам не потрібен розголос. Там проводжають представників Червоного Хреста. Нехай потішається.

Потяг не зміг зрушити від платформи вчасно, бо знервована та екзальтована людська маса штовхалась, кожен намагався підійти ближче до вагонів, у яких заховались змучені надмірною увагою червонохрестівці. Ті, що проводжали, хапали за руки лікарів, санітарів та сестер милосердя, якщо ті необачно виставляли їх у відчинені вікна. Бігли за потягом, допоки не скінчався перон, а той потяг усе не міг набрати швидкості. Одну даму середніх років якось ненароком зачепили, і вона полетіла шкереберть на колію. Потяг

спинили. Допоки даму рятували, машиніст швидкісного потяга невесело констатував помічникові:

- Відставання від графіка - двадцять хвилин. За свою довгу трудову діяльність жодного разу не порушував графік.

Машиніст хвилювався, чекаючи слушного моменту врятувати потяг із обіймів знервованих громадян. Усі, включно із проводжаючими, відчули полегшення, коли поїзд, втомлено пихкаючи, вичовгав за територію вокзалу й завихляв хвостом, як риба, що втекла від рибалки, зірвавшись із гачка.

- Ця війна стає занадто популярною, - резюмував Покровський, і з ним дистанційно погодився машиніст поїзда, який дав протяжний гудок - сповістив: починається мандрівка до спокійної та розміреної Європи.

Тифліські волонтери розташувались на своїх полицях у доволі комфортабельному вагоні. У кожному купе розміщувалось по двоє подорожніх. Вікна на відміну від попередніх потягів оздоблювались будуарними фіранками з бордового оксамиту, а підлоги були встелені візерунчастими килимками. Люб'язні стюарти в чорних уніформах пропонували послуги.

- Панове, можете пройти до третього вагону, там ресторація, - повільно пояснювали, відчинивши двері купе.

- Дякую, у нас усе своє, - штабс-капітан давав зрозуміти, що не варто аж надто часто турбуватись через пасажирів трьох купе.

Група виявилась щедро забезпечена провіантом: закусками, вином, фруктами й цукерками - в такій кількості, що дорогою доводилось деякі продукти викидати, бо вони починали псуватись. Їдло було складене у кілька невеликих плетених кошиків і занесено до купе Покровського членами голландського комітету допомоги бурам. Командував завантаженням харчів, ще до відправлення потяга, худий, як шпичка, поляк, із яким Кулятинський перекинувся декількома словами. Поляк багатозначно потискав кожному з хлопців руки своєю холодною, схожою на оселедець долонею.

- Бачте, поляки бувають не лише російські, а й голландські. Де лишень нашого брата немає...

- І нашого, - докинув свого Абрамов.

Наступного дня прибули до Берліна. У столиці Германської імперії попри велелюдність не було так гамірно, як у російських великих містах. Безкінні електричні трамваї спокійно просувались від зупинки до зупинки, деренчали і скреготали, ніхто з пасажирів не стрибав у вагони на ходу, як це було заведено в євразійських широтах. Гурчали бензинові автобуси, виготовлені на заводі «Бенц». У салонах автобусів сиділо вісім щасливих пасажирів, котрим необхідно було дістатись у передмістя Берліну. Наряду з механічним транспортом курсував кінний, більш звичний для тих, хто щойно вийшов із потяга Санкт-Петербург-Берлін. Підкорювались правилам дорожнього руху

навіть поодинокі робітники, які тягли за собою чималого возика, навантаженого чи то вугіллям, чи то побутовими речами. Біля вокзалу рядами стояли екіпажі, керманичі котрих спокійно чекали на пасажирів. Де-не-де проходились поміж людьми по двоє поліцейські в схожих на відерця кашкетах з козирками. На вулицях, навіть центральних, було затишно, гуляли бюргери з дружинами й дітьми, купували тим дітям паличку карамелі в охайної вуличної продавчині. Продавчиня, в яскравій пишній сукні, в добротному фартушку жовтого кольору, посміхалась, замотуючи липку цукерку у відрізаний квадратиком прозорий папір, давала решту й знову неспішно й сором'язливо пропонувала перехожим смаколики. Вони, ті карамельні рожеві палички, складені були до вкритого гаптованою білою серветкою кошика. На оглядини старожитностей та пам'яток транзитним мандрівникам бракувало часу. Бо ж мали ще купу завдань.

У німецьких магазинах мали б купити дещо необхідне для подальших мандрів – штабс-капітан був озброєний спеціальним списком, який йому передав голландський представник в Петербурзі.

– Будемо суміщати екскурсії з роботою, – зауважував Покровський, даючи кожному конкретне завдання.

Юрій Покос та Абрамов пішли шукати по крамницях із того списку мисливські ножі та похідні фляги, зашиті в повсть. Ті фляги мали б бути з ременями, щоб можна було без зайвого клопоту носити їх через плече.

– Хоча можна брати й такі, що пристібаються до ременя чи до сідла, – пояснив Покровський, даючи Юркові кілька банкнот.

– Ого, це марки? – запитав Абрамов, роздивляючись один із папірців. – Хто б міг подумати...

– Все, – строго мовив Покровський, зиркнувши на Переца, – можеш кидати цю ескападу. Кінчайте грати в дурника, пане Абрамов. Ви вже на своєму недовгому віку бачили і марки, і фунти, і багато іншої валюти.

Дійсно, Абрамов якось забув, що сам розповідав, як з юних років розводив на гроші наївних іноземців у своїй рідній Одесі.

– Добре, – доволі просто мовив Абрамов й виструнчився. Куди й поділись це трохи сутуле тіло, примружений погляд, іронічна посмішка на обличчі. – Скільки фляг брати?

Раптово простір розірвали перші акорди гучної музики. Недалеко від виходу з вокзалу грав військовий оркестр. Біля нього товпились роззяви, скакали дітлахи, зачудовано дивились на диригента жінки. Усі музиканти мали вуса й були вбрані у зелені мундири з еполетами, а їхні голови захищали шпильасті чорні каски з блискучим, як і шпилі, орнаментом. При боці в диригента тремтіла шабля.

– Тут написано – п'ятдесят, – зазирнув у цидулку штабс-капітан. – Значить, стільки й брати.

– Брамс, – сказав Кулятинський, коли оркестр замовк.

Після Брамса заграли вагнерівську музику.

– Патріоти, – знову вставив Куля, натякаючи на те, що німці виконували музичні твори лише своїх співвітчизників.

Кулятинському та Семенову було дано завдання придбати по півсотні комплектів тропічних костюмів кольору хакі та пальт, що не промокають під дощем.

Всю цю екіпіровку ще дошивали та складали у дерев'яні ящики на берлінській фірмі «Диппельскірх». Заза мав сходити по додаткові гроші, зібрані як пожертви, до одного з православних берлінських храмів, а штабс-капітан мав власні плани щодо використання вільного часу в Берліні.

– Він тут з якоюсь дамою серця стрічається, от ій-бо, – вже без особливого артистичного запалу припустив Перец, коли вони з Юрком неслись по широкій вулиці Унтер-дер-Лінден, шукаючи потрібний номер будинку, аби там купити все необхідне.

– Дурня! – Юрій не надто прислухався до товариша. – Здається, ми не в той бік ідемо.

Покос спинявся, озирався і крокував в інший бік, оглядаючи з невідомою цікавістю кожен будинок.

– А я кажу, – не вгавав Абрамов, – бачив, як він писав уночі листа. – Почекав реакції. Її не було, тому повів далі: – А зранку віддав його на платформі посильному.

– Мало що то за лист... Ти не володієш німецькою? – раптом запитав Абрамова.
– Ми заблукали.

Перец заговорив для того, аби видивитись в перехожих одного чоловіка. Підійшов та чомусь поцікавився, де зазначена на папірцеві адреса. Чоловік розтягся в широкій посмішці, обняв Абрамова й, притиснувши його до себе, як рідного, вказав пальцем на шпиль, який стирчав над дахами за кілька кварталів від того місця, де вони зараз перебували.

– Це ж не німецька, – проронив Юрко.

– Ідиш. – Цим словом Абрамов ніби відмахнувся від надокучливого українця й повів далі перервану бесіду. – От я й кажу, штабс-капітан написав листа дамі. Е, ні, в оцих справах мене не проведеш. Хіба ти не знав, що Перец має такий зір, як сокіл? А ця пташка, щоб ти знав, може побачити отакуську ціль, – Абрамов показав відстань між великим і вказівним пальцями, – з висоти в півтори тисячі метрів.

– До чого ця лекція? – не міг зрозуміти Укр.

– Укре, от ти ніби й розумний хлоп, а дурний, як бочка. Ця, як ти кажеш, лекція, до того, що Перец прочитав те, що в листі було написано. – Молодик став навшпиньки й прошепотів на вухо Покосові, аж у того вушна раковина зволожніла: – Було написано в кінці: «Чекаю вас об одинадцятій за берлінським часом на мості Вільгельма». – Абрамов зиркнув на ратушу, де

знаходився великий круглий годинник. – Саме нас відправив, а тоді й швигонув до неї.

– Так чому ж до неї, може, до нього?

– Та хіба не зрозуміло, що на мостах зустрічаються лише пари? – Перец постукав кісточками пальців собі по голові, трохи здвинувши на маківку капелюх.

– Було б добре, – монотонно пробубонів Юрій.

Ці слова здивували Переца, й він лиш двигнув плечима і вказав товаришу на вивіску:

– Ніби оце воно.

Юрій переступав поріг закладу, його вітав ласкавим тьохканням дзвоник, а відразу за дзвоником хлопці почули слова привітання німецькою, а за хвилину й російською. На них чекали кілька коробок, вже впаковані, з флягами і ножами. Допоки Перец щебетав з продавцем та його симпатичною дружиною, Юрій мізкував, що було б дуже непогано, аби штабс-капітан дійсно завів собі в Берліні якусь пасію. «Тоді Лариса стала б вільною... моею».

Ще завидка вирушили з Берліна. Хлопці, втомившись від нових вражень, які їм дав Берлін, поснули. Юрій не спав, боявся пропустити щось важливе дорогою. Допоки було ще не темно, стежив за зміною ландшафтів за вікном. А як звечоріло, лежав горілиць та прислухався до стуку коліс. Без зупинок залишили позаду Мюнхен, живописний австрійський Інсбрук, переїхали через Бренерівський перевал. Вночі Покос підвівся, вийшов у коридор, дізнався від Стюарта, що вони вже в Італії. Із завмиранням у серці стрічав і проводжав Верону, а за нею Мілан. Прикладав до вікна долоню, ніби торкаючись цих уславлених північноіталійських міст. На світанку зміг побачити Флоренцію. Милувався баштою Палаццо Веккіо, що виринала з рожевої світанкової імли. Інших волонтерів не хвилювали архітектурні принади чужих міст, вони спокійно спали, насолоджуючись розміреним похитуванням. Почали потягатись лиш незадовго до кінцевої станції, якою був Рим.

Рим справив на Юрія дивне враження – він йому не сподобався. Занадто гучно, занадто велелюдно, як на великому базарі, але не отому кавказькому, а якомусь циганському. Безліч брудних жебраків, крикливих жінок, писклявих та в'юнких дітей. Між цією публікою годі було спокійно пройти, особливо з чималим багажем. До волонтерів чіплялись люди: одні хотіли допомогти за невелику платню, інші показували свої скалічені руки чи ноги й вимагали дати милостиню. Надокучливих жебраків шохвилини ганяли італійські поліцейські – такі ж крикливі. Усі в цьому місті махали руками, щосекунди хрестились на католицький манер, звідусіль чулись прокльони, перемішані з церковними піснями.

– Зараз голова відлетить, – поскаржився Юрій.

– Навіть мені недобре робиться, – погодився з ним Абрамов.

Опівдні добровольці встигли пересісти на інший потяг, який до ночі відтранспортував їх до портового Неаполя. Швиденько вистрибнути з потяга

волонтерам не вдалось, бо ж вони мали завантажити окрім своїх речей ще й ті, якими обросли під час мандрівки Європою. Багато часу витратили на те, аби домовитись із хазяїном фаєтона щодо плати. Витративши на все про все понад три години, добровольці помчали до порту на двох невеликих візках – у одному люди, в іншому багаж.

– Швидше, швидше, – просив штабс-капітан іздового й позирав на годинник.

Вони могли запізнитись, і тоді довелося б чекати на інший пароплав чи не два тижні. Але не запізнились, про що, вірогідно, їм і докладав іздовий, жестикулюючи двома руками. Не обов'язково було знати італійську мову – адже мешканці цієї держави могли запросто все пояснити за допомогою цілої низки різноманітних рухів руками.

У порту заклично гуділи пароплави й манливо плюскотало Середземне море. На них чекав пароплав німецько-південноафриканської лінії, на борту якого німецькими літерами було виведено назву. Називався корабель «Канцлер», і офіційно він тримав курс із Амстердама до Бейри. У порту відправлення на судно було завантажено чималий вантаж потрібних бурам речей – від медикаментів та сухого провіанту до контрабандної зброї. По широкому трапу з «Канцлера», мов комашня з мурашника, дріботіли пасажери, тримаючи потрібну згідно з нормами безпеки дистанцію. Дорідні матрони й тонкошіі батьки сімейств наказували малолітнім нащадкам не капризувати й поводитись чемно, аж поки вони не опиняться поза межами корабля.

Користувались послугами німецьких судноплавних ліній та вибирали пароплав «Канцлер» європейські буржуа, російські аристократи та португальські колоністи, які жили та працювали в Африці. У Неаполі залишились люди, котрі тікали від наступу зимового сезону, але не бажали продовжувати мандрівку аж до кінцевого пункту, до Африки. Обігнувши на облавку «Канцлера» західне узбережжя континенту, дістались до теплого Середземного моря. Дами та чоловіки, які приїхали з Амстердама в Італію на води, раділи, що круїз завершився успішно. Закутаних з ніг до голови в мережива дам прикривали від сонця парасольки та капелюшки, оточували кавалери в світлих костюмах, незважаючи на те що у тих широтах, звідкіля вони прибули, вже було доволі прохолодно. Увесь теплий одяг камеристки поховали до валіз та скринь, до переносних шаф та плетених із лози корзин. Подорожні, а вірніше їхні слуги, волокли за собою силу силенну валіз, скринь, велосипедів, парасоль, дитячих іграшок та домашніх тварин – від маленьких песиків до канарок у клітках. Усе це гомоніло, гавкало, цвірінькало, верещало дитячими голосами й зливалось у теплому неапольському повітрі в чудову какофонію. Центральна та Північна Європа на непривабливе міжсезоння випльовувала своїх співгромадян поближче до тепла, поближче до курортів, до розміреного життя та бесід, котрі ні до чого не спонукали. Говорили, щоправда, як і в холодніших широтах, про англо-бурську війну. Дивились із захватом на військових у парадних мундирах, котрі також, як і цивільні, їхали не в Африку, а на води. Чіплялись до тих військових, товстих сивих дядьків, що давно перебували у відставці, розпитуючи про суть війни, про переваги однієї чи іншої сторони, про бурів та англійців.

Ще перебуваючи десь у Біскайській затоці чи поблизу Гібралтару, ці балакуни дозволяли собі розмірковувати про людей, які воюють та гинуть в Африці, не добираючи слів.

– Не треба так ідеалізувати бурів, – казав хтось, хто вважав себе здатним противитись загальній думці чи то в силу своїх статків, чи в силу генеральського чину. – Наскільки мені відомо, це народ-невіглас, народ суворий, позбавлений притаманного англійцям гонору, або шику, яким можуть похизуватись французи, чи й німецької педантичності. Нічого подібного у бурів ви не знайдете. Тут ім, звичайно, до європейців далеко. Але з огляду на деякі їхні перемоги можна погодитись, що хоробрості ім не займати. До того ж вони доволі хитрі.

– Вони прекрасні! – обурювалась якась екзальтована росіянка, в якій на перенісці приліпилося не потрібне їй пенсне. Що воно не потрібне, було зрозуміло з того, що дама весь час дивилась поверх скелець, а носила цей аксесуар, скоріш за все, аби показати, що вона жінка сучасна й начитана. Панянка втягувала щоки на знак незгоди й відкривала медальйон, в якому була захована малесенька картка з чиїмсь бородатим зображенням.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<http://www.litres.ru/natalka-dolyak/zagubleniy-m-zh-v-ynami/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.